

“संयुक्त मन्तव्य”

रचनात्मक आलोचना वा सरहानाको स्वागत गर्दछौं ।

संविधान भनेको के हो ? यसको निर्माण कसरी हुन्छ ? अहिले पनि अधिकांश नेपालीहरुमा यस बारेमा राम्ररी ज्ञान छैन । नेपालको संवैधानिक इतिहासलाई केलाएर हेर्दा संविधान निर्माण प्रक्रियामा कहिल्यै पनि जनतालाई सहभागी बनाएको देखिदैन । विगतमा सिमित शक्तिहरुका प्रतिनीधीबाट तयार गरिएको संविधान घोषणा मार्फत लागु गरिएको इतिहास नेपाली जनताको सामु ताजै छ । जनताको सहभागीता र स्वामीत्व विना निर्माण गरिएका संविधानले नेपाली जनताहरुको युगौं देखिका आफ्ना सवालहरुको संबोधन गर्न सकेन फलस्वरूप नेपालमा शसस्त्र जनयुद्ध र जनआन्दोलन भाग-२ सम्पन्न भए । माओवादी जनयुद्ध र ऐतिहासिक १९ दिने जनआन्दोलन भाग-२ मार्फत प्राप्त उपलब्धी संविधानसभाको निर्वाचन मार्फत राज्यको पुनर्संरचना गरी नेपालमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने महान अभियानमा हामी सबै सरिक भईरहेका छौं ।

धेरै नेपालीहरुलाई अभै कौतुहुलता र जिज्ञासाको विषय बनिरहेको संविधानसभा र त्यस मार्फत अगाडि बढ्न खोजिएको राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धी वहसलाई हरप्लेसले जनताहरु समक्ष संविधानसभा: जिज्ञासा र जवाफ नामक पुस्तक प्रकाशन गरेर थोरै भए पनि ज्ञान भण्डारमा टेवा पुऱ्याउन खोजेको छ । यो पुस्तकमा नेपाली जनताको जल्दाबल्दा विषयहरुको उठान गरी त्यसको जवाफ दिन खोजिएको छ । पुस्तक तयार गर्नका लागि श्रद्धेय लेखक अधिवक्ता तथा मानवअधिकारकर्मी मोहनलाल आचार्यको ठुलो योगदान रहेको छ । उहाँको उत्साहजनक सहभागीता विना पुस्तक तयार हुने थिएन । पुस्तकका लागि केहि विषयवस्तु उपलब्ध गराई सहयोग गरिदिनुहुने राजतिनीकर्मी शंकर पोखरेल प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । त्यसैगरी कितावमा भाषा शुद्धाशुद्धि हेरि योगदान पुऱ्याईदिनुहुने राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग क्षेत्रिय कार्यालय नेपालगंजका निर्देशक वेदप्रकाश भट्टराई, सहकर्मी मित्र तारा पुन र गोविन्द चापागाई प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

हरप्लेस मानवअधिकार रक्षा, सामाजिक न्याय, समावेशी शासन स्थापनाको लागि नेपालकै दुर्गम तथा अवसरवाट बञ्चित जनसमुदाय वसोवास गर्ने पश्चिम क्षेत्रमा कार्यरत संस्था हो । यसले जनताको आवाजलाई साथ दिन्छ । जनताहरुबाट सिक्दै समाजको अग्र परिवर्तनका लागि जनसमुदाय सँगै सहकार्य गर्दछ । यो पुस्तक मार्फत तपाईंहरुको सल्लाह, सुझाव, रचनात्मक आलोचना वा सरहानाको हार्दिक स्वागत गर्दछौं । आगामी दिनहरुमा त्यसलाई मार्गदर्शनको रूपमा लिने प्रतिबद्धता पनि व्यक्त गर्दछौं ।

ललित बहादुर बुढामगर
अध्यक्ष, हरप्लेस

टोप बहादुर खड्का
कार्यकारी प्रमुख, हरप्लेस

परिच्छेद -१

संविधान र नेपाली अभ्यास

संविधानसभाको सम्बन्धमा लामो समयदेखि बहसहरु चलिरहेका छन् तर यसको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षका बारेमा त्यति चर्चा परिचर्चा भएको छैन । के हो बहुचर्चित संविधानसभा ? यसको निर्वाचनको शैली कस्तो हुन्छ ? भन्ने सम्बन्धमा अधिकांश नागरिकहरु अनविज्ञ नै छन् । नेपालमा २००७ सालमा राजा त्रिभुवनद्वारा अब देखि नेपाली जनताले आफैले रोजेको संविधानसभाको निर्वाचनबाट गणतान्त्रिक राज्यव्यवस्थाको सु-सञ्चालन हुनेछ भनी अन्तरिम शासन विधान २००७ जारी गरियो । २०१५ सालसम्म करिब १० वटा सरकारहरु बने तर संविधानसभाको निर्वाचन हुन सकेन । २०१५ सालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ जारी गरियो जसको धारा ५५ मा संकटकालीन अधिकारको व्यवस्था गरिएको थियो । सो संकटकालीन अधिकार राजाले प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था भएकोमा उक्त धारा ५५ को दुरुपयोग गरी राजा महेन्द्रले २०१७ सालमा दुईतिहाई बहुमत ल्याएको नेपाली कांग्रेसको सरकारलाई अपदस्त गरी तत्कालीन प्रधानमन्त्री विशेश्वरप्रसाद कोइरालालाई समेत जेल हालियो र बहुदलीय व्यवस्थाको अन्त्य गरी पञ्चायती व्यवस्थाको थालनी गरियो ।

२०६२/०८/०७ गते सात राजनीतिक दल र माओवादीबीच दिल्ली वार्ता पछि भएको १२ बुँदे सहमतिपत्र, सात राजनीतिक दलहरु र माओवादी बीच २०६२ चैत्र ६ गते भएको दोश्रो समझदारी, २०६३/०२/१२ गते नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच सहमति भएको युद्ध विराम आचारसंहिता र दुवै बीच २०६२/०३/०२ गते तेश्रो पटक भएको आठबुँदे सहमतिपत्र, कार्तिक २२ गते गरिएको विस्तृत सम्झौता र मंसिर ४ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताका आधारमा अन्तरिम संविधान २०६३ को खाका तयार भईसकेका थियो । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा आगामी संविधानसभाको निर्वाचन शान्तिपूर्ण रूपमा जेठ मसान्त भित्र गर्ने कुरामा दुवै पक्ष सहमत भएका छन् । त्यसैगरी मंसिर २९, २०६३ मा माओवादी तथा सात राजनीतिक दलद्वारा हस्ताक्षरित तथा माघ १ गते जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को प्रस्तावनामा समेत आगामी जेठ २०६४ मा संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने कुरामा राजनीतिक दलहरु सहमत भएतापनि २०६३ चैत्र १८ मा गठित अन्तरिम सरकारको निर्णय अनुसार आषाढ ६, २०६४ मा संविधानसभाको निर्वाचन हुने निश्चित भएकोमा निर्वाचन आयोगले हालै दिएको जानकारी अनुसार उक्त समय भित्र निर्वाचन गराउन नसकिने बुझिएको छ र संभवतः निर्वाचन आगामी कार्तिक वा मंसिर २०६४ मा हुने सम्भावना देखिएको छ ।

कुल २६ भाग २ अनुसूचि र १७२ धारा भएको नेपालको अन्तरिम संविधान समावेसीमुलक हुन नसकेको र एउटा राजनीतिक दस्तावेज मात्र हुन पुगेको तथा थुप्रै त्रुटिहरुले ग्रस्त रहेको भन्ने आलोचना समेत गर्भमा छदै आएका थिए भने ति विवादहरु यथावत कायम भएका कारण पहिलो संशोधन भइसकेको र दोश्रो संशोधनको संघारमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ रहेको छ । नेपाली जनताहरु पटक पटकको मारबाट पीडित भएकैले पनि आगामी संविधानसभाको निर्वाचनबाट देशले एउटा दरिलो निकास पाउनेछ भन्ने कुरामा निकै उत्साहि र आशावादी भएका छन् । तर संविधानसभाको निर्वाचन र यसबाट आउन सक्ने परिणाम, अन्तरिम संविधानको खाकाको महत्व, संविधानसभा अधि र पछि हुन सक्ने

खतराहरु, राज्यको संरचना र पुनर्संरचना, संघीय वा एकात्मक शासन प्रणालीका फाइदा तथा वेफाइदाहरु, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरु लगायतका विषयहरुमा नेपाली नागरिकहरुलाई पुर्णरूपमा विज्ञ बनाउनुपर्ने आजको आवश्यकता हो । त्यसको निम्ति समय अत्यन्त थोरै भएको पृष्ठभूमिमा प्रश्नोत्तरको माध्यमबाट सरल सहज तरिकाले र छोटो समयमा बोध हुनसक्ने कुरालाई मनन् गरी वर्तमान टड्कारो विषयहरुलाई पस्कने प्रयास गरिएको छ ।

अझैपनि संविधानसभाका लागि धेरै चुनौतिहरु बाँकी छन्, राजनीतिकदलहरु संविधानसभाको निर्वाचन आगामी जेठ २०६४ भित्र गराउन प्रतिवद्ध भएको कुरा विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रस्तावनाबाट देखिन्छ जसमा भनिएको छ, २०६४ साल जेठ महिनाभित्र स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपले संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रतिवद्धतालाई कार्यान्वयन गर्ने दृढता व्यक्त गर्दै, संविधानसभा मार्फत नेपाली जनताको सार्वभौम सत्ताको सुनिश्चितता, अग्रगामी राजनीतिक विकास, राज्यको लोकतान्त्रिक पुनर्संरचना र आर्थिक सामाजिक, साँस्कृतिक रुपान्तरण गर्न दुवै पक्षबीच भएको राजनीतिक सहमतिका आधारमा देशमा २०५२ सालदेखि चल्दै आएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गरी शान्तिपूर्ण सहकार्यको नयाँ अध्याय प्रारम्भ भएको घोषणा गर्दै, नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीका बीच भएको युद्धबिरामलाई दीर्घकालीन शान्तिमा परिणत गर्ने प्रतिवद्धताका साथ काम गर्ने उल्लेख भएको छ । त्यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को प्रस्तावनामा भनिएको छ, “नेपाल राज्यमा निरंकुशताको अन्त्य, न्याय समानता र लोकतन्त्रको स्थापनाका लागि इतिहासको विभिन्न कालखण्डदेखि नै नेपाली जनताबाट अनवरत रूपमा भएको गौरवपूर्ण बलिदान र जीवन उत्सर्गलाई उच्च सम्मान गर्दै, हामी सार्वभौमसत्ता तथा राजकीयसत्ता निहित रहेका नेपाली जनताले आज सम्मका क्रान्ति र आन्दोलनबाट प्राप्त उपलब्धीहरुलाई संस्थागत गर्न संविधानसभाबाट नयाँ संविधान नवनेसम्मको लागि राजनीतिक सहमतिबाट निर्माण भएको यो नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ प्रतिनिधिसभा वा राजनीतिक सम्मेलन मार्फत जारी भएको घोषणा गर्दछौं ।”

त्यसैगरी “हामी सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता सम्पन्न नेपाली जनता, नेपाली जनताले २००७ साल पहिलेदेखि हालसम्म पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक संघर्ष र जनआन्दोलन मार्फत् लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगमनका पक्षमा प्रकट भएको जनादेशको सम्मान गर्दै, देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरुलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने संकल्प गर्दै, प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, वालिग मताधिकार, आर्वाधिक निर्वाचन, पुर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मुल्य र मान्यताप्रतिको पुर्ण प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दै, नेपाली जनताले आफ्नो लागि आफैँ संविधान बनाउन पाउने र भयमुक्त वातावरणमा संविधानसभाको स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने आधारभूत अधिकारको प्रत्याभुति गर्दै, लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक, सामाजिक परिवर्तन तथा देशको सार्वभौमिकता, अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै, आजसम्मका क्रान्ति र आन्दोलनबाट प्राप्त उपलब्धीहरुलाई संस्थागत गर्न संविधानसभाबाट नयाँ संविधान नवनेसम्मको लागि राजनीतिक सहमतिबाट तयार भएको यो नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भएको घोषणा गर्दछौं” भनी उक्त प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको छ तर व्यवहारमा फेरि पनि सत्ताको हानथापका कारण संविधानसभाको निर्वाचन २००७ सालदेखि २०१५ सालमा भएका खिचातानी सरह भई नेपाली नागरिकहरु आफ्नो आत्मनिर्णयको अधिकारबाट बञ्चित हुन्छन् की ? भन्ने खतराका कारण निकै सजग भएका छन् । “लोकतन्त्र शान्ति, समृद्धि अग्रगामी सामाजिक परिवर्तन तथा देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राखेर भएका हाम्रा यी समझदारीहरुका आधारमा सञ्चालित हुने शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनमा सक्रिय सहभागीता जनाई आन्दोलनलाई सफल बनाउन हामी नागरिक समाज, पेशागत समुदाय, जनवर्गिय संघ संस्थाहरु सबै जाती र क्षेत्रका जनता, पत्रकार जगत, बुद्धिजीविहरु र आम-नेपाली जनसमुदायमा हार्दिक आव्हान गर्दछौं” भनी दिल्ली वार्तापछिको १२ बुँदे सहमतिमा ७ दल र

माओवादीहरूले आन्दोलन गरी आन्दोलनको आँधिबेहेरी सृजना गरेका नेपाली नागरिकहरू नेपालको सुनौलो भविष्य चाहन्छन् । त्यसको लागि थुप्रै अवसरहरू र चुनौतिहरू छन् ती पारगर्न राजनीतिक दलहरू आफ्ना आग्रह र पुर्वाग्रहहरू त्याग गरी साँच्चै नागरिक हितको लागि आफ्ना व्यक्तिगत स्वार्थहरूलाई तिलाञ्जली दिन जरुरी छ । यस सन्दर्भमा भारतीय नेता जवाहरलाल नेहरूको यो उक्ति निकै सान्दर्भिक हुन्छ । संविधानसभामा संविधान माथि वहसको प्रारम्भ अघि १३ डिसेम्बर १९४६ मा उद्देश्य प्रस्ताव पेश गर्दै भारतका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरूले आफ्नो सम्बोधनको अन्तमा यसो भन्नु भएको थियो- “हामीले बर्तमानको ठूलो सम्भावना र भविष्यको अझ ठूलो सम्भावनाबारे सोच्नु पर्दछ । कुनैपनि बर्गको सानो फाइदा खोज्नमा हराउनु हुँदैन । हामी संविधानसभामा मात्र होईन, विश्व मञ्चमा उभिएका छौं, विश्वले हामीलाई हेरिरहेको छ र हाम्रो सम्पूर्ण बिगतपनि हामीलाई नै हेरिरहेको छ । हामी यहाँ जे गर्दछौं, त्यसको साक्षी हाम्रो विगत हो । भविष्य अझै जन्मिनसकेको भएपनि मलाई लाग्दछ भविष्यपनि कुनै न कुनै किसिमले हामीलाई नै हेर्दछ । त्यसैले म यो संसदसँग हाम्रो विगतको ठूलो सम्भावना, बर्तमानको उथल पुथल र अहिले नजन्मिसकेको तर छिट्टै आकार लिने महान भविष्यका लागि यो प्रस्तावमाथि विचार गर्न आग्रह गर्दछु ।” यसै विषयलाई मनन गरी अगाडि जानुपर्ने आवश्यकता नेपाली राजनेताहरूलाई पनि छ ।

आगामी निर्वाचनको लागि केही प्राविधिक शब्दहरू र तिनका अर्थहरू, व्यापक रूपमा संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रयोग हुने र भइरहेका विषयहरू, निर्वाचनको प्रक्रिया, अन्य देशका अभ्यासहरू, लगायतका विषयमा प्रश्नोत्तरको माध्यमबाट बढि प्रष्ट हुने कुरालाई ध्यानमा राख्दै सोही बमोजिम प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

संविधान भनेको के हो ?

संविधान भनेको देशको मुल कानुन हो । निर्माण प्रक्रियाको आधारमा हेर्दापनि यसको निर्माण कुनै आयोग, संविधान मस्यौदा समिति र संविधानसभाद्वारा निर्माण गरिन्छ । संविधानका क्रमसंख्याहरूलाई धारा भनिन्छ । त्यसैगरी संविधानकै अधिनमा ऐनको निर्माण हुने गर्दछ, जुन संसदले बनाउने गर्दछ र यसका क्रम संख्याहरूलाई दफा भनिन्छ । त्यसरी नै नियमावली संविधान तथा ऐनको अधिनमा हुन्छ र यसको निर्माण कार्यपालीका (मन्त्री मण्डल) ले गर्दछ, यसका क्रमसंख्याहरूलाई नियम भनिन्छ । संविधान असंगत भएका जुनसुकै ऐन र नियमावलीका व्यवस्थाहरू अवैध मानिन्छन् र संविधानमा भएको व्यवस्था बमोजिम संशोधन गरिन्छ । उदाहरणको लागि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १ (१) मा “यो संविधान देशको मुल कानुन हुनेछ, यससँग बाभिएका कानुनहरू बाभिएको हदसम्म अमान्य र बदर हुनेछन्” भन्ने स्पष्ट व्यवस्था छ ।

संविधानको आवश्यकता किन पर्दछ ?

यसको आवश्यकताको सम्बन्धमा शासन सञ्चालन गर्ने निकायहरू सदैव कठोर हुँदै जाने, आफूसँग भएको शक्ति, सत्ता र वैधताको गलत फाइदा उठाउन खोज्ने स्वभाव हुने भएकोले र उक्त निकायहरू निरकुंश हुँदै जाने सम्भावना तीव्र हुने भएकोले त्यस किसिमका असंगतिहरूलाई हटाउनको लागि एउटा निश्चित नियम संगत तरिकाले जनताले आफुमाथि शासन गर्न स्विकृति दिएका नियमहरूको आधारमा शासन गर्ने जिम्मा निश्चित निकायलाई सुम्पिएका हुन्छन् र जनताले चाहेमा पुनः त्यो शक्ति निश्चित समयपछि फिर्ता लिई अर्को नेतृत्वलाई जिम्मा दिने किसिमको व्यवस्था गरिएको हुन्छ, जसमा कार्यपालीका, व्यवस्थापिका र न्यायपालीका बीच शक्ति पृथकीकरण, शक्ति सन्तुलन तथा नियन्त्रणका सिद्धान्तहरू अपनाईएको हुन्छ तथा निर्वाचन पद्धती, राज्यको भावी दिशानिर्देश, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध आदि सम्पूर्ण

विषयहरूको व्यवस्था सहित नागरिक अधिकारहरूको ग्यारेन्टी र देशको भावी भविष्यको सम्पूर्ण खाका कोरिएको हुन्छ, जसका आधारमा अधिकार प्राप्त निकायहरूले जनहीतको निमित्त मात्र ती अधिकारहरू प्रयोग गर्ने व्यवस्था गरिने भएकोले कानून भन्दा माथि कोही हुन सक्दैन “कानून राजाको पनि राजा हो र अन्त्यको पनि अन्त्य हो” भन्ने सिद्धान्तका आधारमा यसको आवश्यकता महसुश गरिन्छ ।

संविधान कस्ता-कस्ता हुने गर्दछन् ?

संविधानको किसिमको चर्चा गर्दा यसको निर्माण प्रक्रियाको आधारमा, राज्यको संरचनाको आधारमा, सरकारको गठनको अवधारणाको आधारमा लगायत फरक-फरक किसिमले हेर्ने चलन छ । उदाहरणको लागि संघात्मक राज्य प्रणालीलाई अङ्गिकार गरिएको संविधानलाई संघीय संविधान भनिन्छ, भने संघात्मक नभएकोलाई एकात्मक भन्ने गरिन्छ । त्यसैगरी राजतन्त्रात्मक संविधान, गणतन्त्रात्मक संविधान, लिखित संविधान, अलिखित संविधान, नरम संविधान, कठोर संविधान, लामो संविधान, छोटो संविधान आदी विभिन्न किसिमले यसको संरचना र स्वरूप, सरकारको संरचना र स्वरूप तथा राज्यको संरचना र स्वरूप र देशको अभ्यास लगायतका आधारमा यसको निक्कौल गर्ने गरिन्छ ।

उदाहरणका लागि बेलायतको संविधानलाई अलिखित संविधान भन्ने गरिन्थ्यो हाल आएर त्यसलाई लेखबद्ध नभएको संविधान भनिन्छ, भारतको संविधान १९५० को लामो संविधान अन्तर्गत पर्दछ भने अमेरिकाको संविधान १७७६ को अत्यन्तै छोटो (सुरुमा ७ वटा धारा भएको र हाल २६ धारा भएको) संविधानको रूपमा मानिन्छ । अमेरिकी संविधान संघीय गणतान्त्रिक संविधान हो भने बेलायतको संविधान राजतन्त्रात्मक संविधान हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ पनि राजतन्त्रात्मक संविधानको रूपमा मानिन्थ्यो ।

कठोर संविधान र नरम संविधानका राम्रा र नराम्रा पक्षहरू के हुन् ? यो संशोधनको प्रक्रिया कस्तो हुनु पर्दछ ?

कठोर र नरम संविधानका सम्बन्धमा खासगरी संविधान संशोधन प्रक्रियाका आधारमा कठोर वा नरम संविधानको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । कतिपय संविधानहरू संशोधन गर्ने नसकिने वा संशोधन गर्न सकिएपनि अत्यन्तै कठिन हुने गर्दछन् त्यस किसिमको संविधानलाई कठोर संविधान भनिन्छ । कतिपय संविधानमा केहि कुराहरू मात्र असंशोधनिय रूपमा राखिएका हुन्छन् भने अन्य कुराहरू संशोधन गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११६ मा संविधान संशोधन सम्बन्धी व्यवस्था थियो जसमा संविधानको प्रस्तावनाको भावना विपरित संशोधन गर्न नसकिने स्पष्ट व्यवस्था थियो भने प्रस्तावनामा संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र, कानुनी राज, मौलिकहकको व्यवस्था, न्यायिक सर्वोच्चता आदी राखिएको थियो जुन कुनैपनि हालतमा संशोधन गर्न सकिदैनथ्यो जसका कारण पनि नेपालमा जनआन्दोलन भाग-२ अपरिहार्य भएको मानिन्छ ।

कतिपय संविधानमा संसदको दुई तिहाइ बहुमतले संशोधन गर्न सकिने गरी राखिएको हुन्छ भने कतिपय सवालहरूमा सामान्य बहुमतले समेत संशोधन गर्न सकिने खालका हुन्छन् जसलाई नरम संविधानको रूपमा लिईन्छ । कतिपय संविधान मिश्रित खालका हुन्छन् जसमा कतिपय कुराहरू सजिलै संशोधन हुन सक्दछन् भने कतिपय कुराहरू संशोधन गर्न जटिल हुने तथा कतिपय कुराहरू संशोधन गर्न नै नसकिने खालका हुन्छन् । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा सबै किसिमका व्यवस्थाहरू विभिन्न विषयहरूमा गरिएको थियो भने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग २१ धारा १४८ (२) मा कम्तिमा दुई तिहाई संसद सदस्यहरू उपस्थित भई बहुमतले पारित गरेमा संविधान संशोधन गर्न सकिने

व्यवस्था गरिएको छ, जुन लचिलो संविधानको नमुनाको रूपमा मान्न सकिन्छ र यसै बमोजिम नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को पहिलो संशोधन भईसकेको छ भने दोश्रो संशोधन हुने प्रक्रियामा छ ।

दुवै किसिमका संविधानहरूका केही राम्रा र केही नराम्रा पक्षहरू हुने गर्दछन् । एच.एल.ए. हार्ट भन्दछन्- “कुनैपनि संविधान वा कानून आफैमा पूर्ण हुनै सक्दैन, त्यसमा रहेका वा देखिन आउने अपूर्णताहरूलाई भर्नको लागि अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार दिनु पर्दछ, जसले त्यस किसिमका अपूर्णताहरूलाई पूरा गर्दछ । कुनै संविधानमा यस्ता अपूर्णताहरूलाई पूर्णता दिनको लागी वा बाधा अड्काउ फुकाउनको लागि राष्ट्रपतिलाई अधिकार दिएका हुन्छन्, कुनैले प्रधानमन्त्रीलाई त कसैले राजालाई ।” उदाहरणको लागि, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १२७ मा यस्तै किसिमका बाधा अड्काउ फुकाई संविधानलाई पूर्णता दिनको लागी राजालाई अधिकार दिइएको थियो तर राजाबाट त्यसैको मौकाको फाईदा उठाई सम्पूर्ण राजनीतिक व्यवस्था माथि नै गलत किसिमले प्रयोग गर्ने काम भयो । अतः यसरी अधिकार सुम्पदा निरंकुशतातर्फ अधिकार प्राप्त अधिकारी वा निकायहरू जानसक्ने कुरालाई भने अत्यन्तै ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । कठोर संविधान संशोधन गर्न नै कठिन हुने भएकोले समय अनुकूल राजनीतिक निर्णयहरू हुन नसकेमा उक्त राजनीतिक पद्वती माथि नै निकै खतरा हुने गर्दछ भने यसको सही प्रयोग, संक्षिप्त र विवादाहित धाराहरू राखी ऐनमा बृहत व्यवस्था गर्न सकेमा यो दिर्घकालीन समेत हुन सक्दछ । उदाहरणको लागी अमेरिकी संविधान १७७६ अमेरिकी इतिहासको प्रथम संविधान हो र त्यहि अन्तिम पनि । पटक-पटक संशोधन भएपनि उक्त संविधानलाई कठोर संविधान मानिए पनि हालसम्म एउटै संविधानले दिगो रूपमा काम गरिरहेको छ ।

त्यसैगरी नरम/लचिलो संविधानको सम्बन्धमा चर्चा गर्दा नरम संविधानहरू सजिलै संशोधन गर्न सकिने खालका हुन्छन् र यस किसिमका संविधानहरूबाट समय अनुकूल परिवर्तन गर्न सकिने र जनभावना अनुकूल जान सकिने हुन्छ भने यसले व्यवस्था परिवर्तनको लागी ठुलै खालका आन्दोलनहरूलाई निषेध गर्ने सम्भावना हुन्छ । तर यस किसिमको संविधान लहडका आधारमा परिवर्तन हुने, राजनीतिक असक्षमता भएमा देशलाई गम्भीर असर पर्ने र सानो तिनो दवावमा पनि यसको परिवर्तन गरिने, तथा राजनीतिक अदूरदर्शीता भएमा गम्भीर संकट आईलाग्न सक्ने सम्भावना र चुनौतीहरू हुने गर्दछन् जसका कारण देशमा सधैँ राजनीतिक अस्थिरता हुन जाने सम्भावना हुन्छ । उदाहरणको लागी गर्भमै थुप्रै समस्याहरू देखिएको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अन्तरिम सरकार बन्नु अघि नै एकपटक संशोधन भईसकेको छ भने अर्को पटक दोश्रो संशोधन हुने क्रममा छ । अतः निर्माणको हिसावले जुनसुकै (कठोर वा नरम) खालको संविधान भएपनि यसका प्रयोगकर्ताहरूको नियत राम्रो भएमा र बौद्धिक अभ्यासको आधारमा निर्माण गरिएमा र जनभावनाको सधैँ कदर गर्ने राजनीतिक नेतृत्व भएमा त्यसले खासै समस्या पाउँदैन ।

नेपालको संक्षिप्त संवैधानिक अभ्यास र यसका निर्माण प्रक्रियाहरू के हुन् ?

नेपालको संवैधानिक इतिहास त्यति लामो छैन । २००४ सालमा श्री ३ पद्म शमशेरले तत्काल राणा शासन विरुद्धमा चर्को विवाद आइरहेको र विदेशी दवावहरू समेतका कारण नेपालमा पनि कानून छ र हामी कानून बमोजिम शासन गरिरहेका छौँ भन्ने देखाउनका लागि नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४ जारी गरे, त्यहि नै नेपालको प्रथम औपचारिक संविधानको रूपमा मानिन्छ, यद्यपी त्यसलाई संविधान भन्दा पनि वैधानिक कानूनको रूपमा मात्र लिइएको थियो । तत्पश्चात २००७ सालमा राजा र कांग्रेसको गठबन्धनले राणाहरू विरुद्ध आ-आफ्नै किसिमले आन्दोलन छेडेपछि दिल्लीमा भएको राजा, राणा र कांग्रेसबीचको दिल्ली सम्झौताका आधारमा अवदेखि नेपाली जनताले चुनेको संविधानसभा बमोजिमको शासन चल्नेछ भनी राजा त्रिभुवनले घोषणा गरे पश्चात अन्तरिम शासन विधान २००७ जारी गरियो । अन्तरिम शासन विधान अर्न्तगत ८ वर्ष शासन सञ्चालन भयो र उक्त अवधिमा करिब १० वटा

सरकारहरु पनि बने तर संविधानसभाको निर्वाचन हुन सकेन । त्यसपछि २०१५ सालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ जारी भयो, जसको धारा ५५ मा संकटकालीन अधिकारको व्यवस्था गरिएको थियो । जुन अधिकार राजाले प्रयोग गर्न पाउँदथे । उक्त संविधानमा १०९ जना सांसद हुने व्यवस्था थियो, संविधानको निर्माण पछि भएको निर्वाचनमा १०९ सिट मध्ये नेपाली कांग्रेसले ७४ सिटमा विजय हासिल गर्‍यो र विश्वेश्वरप्रसाद कोईराला प्रधानमन्त्री बने । उक्त संविधानको धारा ५५ लाई प्रयोग गर्दै राजा महेन्द्रले २०१७ साल पौष १ गते देखि संविधानको अन्त्य गर्दै प्रधानमन्त्री समेतलाई जेल हाल्ने काम भयो । २०१९ सालमा पुनः पञ्चायती किसिमको निर्दलीय व्यवस्था अनुकूलको संविधान जारी गरियो र दलहरुमाथि प्रतिबन्ध लगाईयो । २०२७, २०३२ र २०३७ सालमा गरी संविधानको ३ पटक संशोधन गरियो । यस बीचमा २०३६ सालमा जनमत संग्रह गरियो जसमा जनताले बहुदलीय व्यवस्था वा सुधारिएको पञ्चायती व्यवस्था के चाहन्छन् भन्ने थियो । करिब ५६ प्रतिशत मत ल्याई सुधारिएको पञ्चायती व्यवस्थाको विजय गराईयो । तत्पश्चात नेपाली जनताले गरेको २०४६ सालको जनआन्दोलनको परिणाम स्वरूप २०४७ साल कार्तिक २३ गते पुनः अर्को संविधान जारी भयो । उक्त संविधानको अवधिमा २०५२ साल फाल्गुन १ गते देखि विभिन्न ४० सुत्रिय मागहरु पुरा नभएको भनी ने.क.पा. माओवादीद्वारा सशस्त्र संघर्षको घोषणा गरियो । यस बीचमा १३ हजार भन्दा बढि व्यक्तिहरुको ज्यान गयो, कैयन बेपत्ता पारिए, हजारौंको संख्यामा व्यक्तिहरु घाइते भए, लाखौं व्यक्तिहरु घरवारविहीन भए ।

मंसिर २०६२ मा भएको ७ राजनीतिक दल र माओवादी बीचको १२ बुँदे समझदारीबाट देशले एउटा निर्णायक आन्दोलन गर्ने निर्णय गर्‍यो र जनआन्दोलन भाग-२ को जन्म भयो । २०६२ बैशाख ११ गते राती राजा ज्ञानेन्द्रबाट राजकीय सत्ता समेत नेपाली जनतामा निहीत रहेको घोषणा गरेपछि अन्तरिम संसद, अन्तरिम सरकार र विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधानको प्रक्रियाको प्रारम्भ भयो र राजालाई संविधानसभाको निर्वाचन सम्मको लागि अधिकारविहिन बनाई अघोषित निलम्बनमा राखियो (स्मरण रहोस् घोषणा गरेरै निलम्बनमा राख्न सकिन्थ्यो तर त्यसो गरिएन) भने २०६३ पौष १ गते (मंसिर २९ को मिति राखी) अन्तरिम संविधानलाई जारी गरियो । यस बीचमा २५ बुँदे आचारसंहिता, ८ बुँदे समझदारी, ५ बुँदे संयुक्त राष्ट्रसंघलाई पत्र पठाउने कामहरु, कार्तिक २२ गते गरिएको बृहत सम्झौता र मंसिर ५ गते गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौताहरु तयार गरिए ।

हालसम्मका सम्पूर्ण संविधानहरु दक्ष व्यक्तिहरुको समुहले मस्यौदा गरी पारित गरिएका थिए । कुनैपनि संविधानमा जनस्तरबाट छलफल गरी उनिहरुका समस्याहरुको सम्बोधन गर्ने काम भएका छैनन् । यद्यपी २०४७ सालको संविधानमा केहि हदसम्म छलफल गरिएको थियो, राय लिइएको थियो तर त्यो केवल उच्च वर्गका केही व्यक्तिहरुमा मात्र सिमित थियो भने नागरिकहरु संविधानकै बारेमा जानकारी राख्ने अवस्थामा नरहेको भन्ने कुरा तत्कालीन मस्यौदा समितिका अध्यक्ष विश्वनाथ उपाध्याय सदस्यहरु दमननाथ ढुङ्गाना, निलाम्बर आचार्य लगायतका व्यक्तिहरुको समय-समयका भनाईहरुबाट स्पष्ट हुन्थ्यो । त्यसैगरि हालको अन्तरिम संविधान २०६३ एउटा अन्तरिम व्यवस्थालाई नियमन गर्न बनाईएको भएपनि रायहरु माग्ने काम लक्ष्मण प्रसाद अर्यालको अध्यक्षतामा गठित आयोगले गरेको थियो । सात राजनीतिक दल र माओवादी विच दिल्ली सम्झौता पछि भएका विभिन्न सम्झौता र सहमतिका आधारहरुमा तयार गरिएको यो एउटा ऐतिहासिक दस्तावेज हो जसले संविधानसभाको निर्वाचनको लागि मार्ग कोरेको छ ।

यी सबै संविधानको निर्माण प्रक्रियाको कुरा गर्दा २०४७ सालमा र २०६३ को अन्तरिम संविधानमा केही हदसम्म नागरिकहरुका अभिमतहरु लिईएका थिए तर २०४७ सालको संविधान निर्माणकालमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई केही व्यक्तिहरु जम्मा गर्न लगाईन्थ्यो, जिल्लामा हुनेखानेहरु र केही कर्मचारीहरु भेला हुन्थे र उनिहरुले दिएका सुझावहरुलाई जनताका सुझावहरुका रुपमा ग्रहण गरिन्थ्यो । हुलाकबाट पनि सुझावहरु त मागिएको थियो तर संविधानकै विषयमा राम्रो जानकारी नपाएका नागरिकहरुले सुझावहरु दिने भन्ने कुरै थिएन । संविधानको मस्यौदा भए पश्चात मस्यौदा समितिले संविधानको मस्यौदा त बुझायो

तर राजाबाट अर्को मस्यौदा पेश गरिएपछि निकै विवाद आयो र सम्झौताका आधारमा उक्त मस्यौदा संविधानलाई पनि संशोधन गरी राजाबाट घोषणा गरियो, छलफल गरिएन ।

यस अघिका संविधानहरूपनि विना छलफल मस्यौदा समितिले दिएको मस्यौदामा राजाले आफ्नो इच्छा अनुसार सम्बोधन गरि जारी गरेका थिए भने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ संविधानसभाको लागी मात्र भएकाले पनि यसमा व्यापक छलफल गरिएन । पुरानै शैलीमा संविधानको निर्माण गरिएको छ तर तुलनात्मक रूपमा यसमा भने सुझावहरू लिने काम भएका छन् भने केही विषयहरूमा सहमति हुन नसकेकाले आठ दलको संयुक्त बैठकबाट विवादित विषयहरूको निरोपन गरी अन्तिम रूप दिई अघिल्लो संसदले घोषणा गर्‍यो र अन्तरिम संसदले पारित गरि लागु भएको छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ का मुख्य-मुख्य कमजोरीहरू के थिए ?

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा केही सैद्धान्तिक कमी कमजोरीहरू थिए, जसका कारण यो संविधान छोटो समयमा नै कमजोर सावित हुन पुग्यो । संविधानको धारा ११६ मा संविधान संशोधन गर्ने व्यवस्था थियो जसमा संविधानको प्रस्तावनाको भावनालाई परिवर्तन गर्न नसकिने व्यवस्था थियो । प्रस्तावनामा संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र, कानूनको शासन, आधारभुत मौलिकहकको व्यवस्था, न्यायिक सर्वोच्चता सम्बन्धी व्यवस्थाहरू थिए जस अनुसार चाहेर पनि यसबाट राजनीतिक निकाश निकाल्न सकिने अवस्था थिएन । उक्त संविधानमा जनताले चाहेमा जनमत संग्रहमा जान सक्ने व्यवस्था थिएन र संविधानसभामा पनि जान सक्ने व्यवस्था थिएन । निर्वाचन प्रणाली पारदर्शी थिएन । राजाका अधिकारहरू निकै बढि थिए भने मौलिकहकमा समानताका कुराहरू उठाइएको थियो तर हिन्दु अधिराज्यको रूपमा स्वीकार गरिएको थियो । धर्म निरपेक्षता थिएन, जीवनको अधिकारलाई मौलिकहकमा सुनिश्चित गरिएको थिएन । राजाको सम्पत्तिमा कर नलाग्ने, सेनाको परम् सेनाधिपति राजा हुने, राजाले गरेका कुनै काम वा निर्णयको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने, संकटकालीन अधिकार राजाले प्रयोग गर्न पाउने, राजकीय सत्ता जनतामा सिमित नरहेको, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूलाई मौलिकहकको रूपमा नराखिएको लगायतका विषयहरू थिए भने निर्माणको हिसाबले पनि एउटा संविधान सुझाव आयोगको गठन विश्वनाथ उपाध्यायको नेतृत्वमा गठन गरी प्राविधिक रूपले तयार गरिएकोले र जनताहरूसँग व्यापक छलफल नगरिएको कारण पनि यसलाई नागरिकहरूले आफ्नोपनको महसुस गर्न सकेनन् ।

त्यसैगरी व्यवहारिक पक्षतर्फ संविधान पालनकर्ताबाटै यसको धज्जि उडाइएको, १८ वटा मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरेर व्यवहारमा लागु नगरिएको, जथाभावी कानूनहरू र अध्यादेशहरू ल्याई कानूनका आधारभुत मुल्य मान्यताहरू माथि नै आँच पुऱ्याइएको र कानूनलाई आफ्नो अनुकूल प्रयोग गर्ने गरिएको लगायतका व्यवहारिक समस्याहरू थिए । उदाहरणको लागि संविधान भित्र हुनसक्ने अपूर्णतालाई पुरागर्न राखिएको धारा १२७ को दुरुपयोग गरी संवैधानिक बाधा अड्काउन नभई राजनीतिकरूपमै हस्तक्षेप गरी त्यसको व्यापक दुरुपयोग गरियो भने संसदविहिन अवस्था आएमा के हुने ? भन्ने समेतका निकाशहरू त्यसमा थिएनन् । त्यसैगरी संविधानको प्रस्तावनाको भावना विपरित संविधान संशोधन गर्न नसकिने व्यवस्था धारा ११६ मा राखियो जसले गर्दा चाहेर पनि संविधान लचिलो बनाउन सकिने अवस्था एकातर्फ थिएन भने कसैको सम्पत्तिमा कर नलाग्ने तथा कुनै पनि अदालतमा उसले गरेका काम कर्तव्यको विषयमा प्रश्न उठाउन नपाइने जस्ता व्यवस्थाले संविधानवाद नै आफैमा पूर्ण हुन सकेन भने कानून भन्दा माथीपनि कोही छ भन्ने कुराको संकेत दिईयो । जनता सार्वभौमसत्ता सम्पन्न छन् भन्ने कुरा धारा ३ मा स्वीकार गरियो तर उनिहरूका प्रतिनिधीहरू जनताको सरकारको रूपमा होइन व्यक्तिको सरकारमा सामेल हुन पुग्ने अवस्था रह्यो । (श्री ५ को सरकार, जनताको होईन स्मरण रहोस राजाले “मेरो

सरकार” नै भन्ने चलन थियो) यसले कानूनको, शासन वा कानून बमोजिमको शासनको धज्जि उडायो र वीबध षक तजभ पप्लन या तजभ पप्लन बलम भलम या तजभ भलमू अर्थात कानून राजाको पनि राजा हो र अन्त्यको पनि अन्त्य हो भन्ने मान्यता माथि तिखो प्रहार गर्‍यो । यसै कमजोरीको फाइदा हिजो राजा महेन्द्रले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ को धारा ५५ मा भएको सङ्कटकालीन अधिकार अर्न्तगत प्रयोग गरे भने यस पटक राजा ज्ञानेन्द्रले धारा १२७ लाई प्रयोग गरे ।

परिच्छेद-२

संविधानसभा र यसका प्रक्रियाहरू

संविधानसभाको सम्बन्धमा चर्चा गर्नुपर्दा नेपाल संविधानसभाको एक चरणको प्रक्रियामा प्रवेश गरिसकेको छ, तर यसको चरणवद्ध प्रक्रिया, राम्रा र नराम्रा पक्षहरू, चुनौती र अवसरहरू, यसको निम्ति नागरिक सहभागीताको अनिवार्यता लगायतका विषयमा नेपाली राजनीतिककर्मीहरू समेत पुर्णरूपमा विज्ञ हुन नसकेको वर्तमान सन्दर्भमा मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाईएको र नागरिकहरू शैक्षिक दृष्टिले पनि त्यत्ति सक्षम नभईसकेको अवस्थामा यस सम्बन्धमा गाउँ-गाउँ र वस्ति-वस्तिमा यसको सम्बन्धमा चर्चा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ, तर यसको प्रक्रिया र परिणामको सम्बन्धमा पुर्ण जानकारी विना त्यो असम्भव छ । कार्तिक २२ गतेको सम्झौतामा मिश्रित प्रणाली अपनाईने कुरा उल्लेख गरिएको छ भने त्यहि कुरा माघ १ गते घोषणा गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधानमा समेत उल्लेख गरिएको छ । जसमध्ये २०५ जना हाल भईरहेको प्रतिनिधीसभाको निर्वाचन पद्धती सरह भौगोलिक र जनसंख्याको आधारमा निर्वाचित हुने र २०४ जनाको निम्ति दलले मत प्राप्त गरेको प्रतिशतको आधारमा राजनीतिक दलहरूबाट आउने र १६ जना प्रधानमन्त्रीद्वारा मनोनयन गरिने कुराको उल्लेख गरिएको छ तर २०४ जना मध्ये कस्ता-कस्ता किसिमका

व्यक्तिहरु ल्याउने सो सम्बन्धमा स्पष्ट गरिएको छैन तर पनि महिला, दलित जनजाती र पछाडि पारिएका वर्गहरुबाट प्रतिनिधीत्व हुनेगरि मनोनयन गर्ने भनिएको छ जसमा दुवै (२०५ र २०४) गरि ३३ प्रतिशत महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छ भने १६ जनाको हकमा मन्त्रीपरिषद्को सल्लाह र सहमतिमा मनोनयन गर्ने भन्ने राखिएको छ भने हालै संविधानको पहिलो संशोधनबाट निर्वाचन क्षेत्रको सम्बन्धमा तराईबाट निकै विवादहरु आएका कारण पनि भौगोलिक क्षेत्र र जनसंख्याको आधारमा हरेक जिल्लामा कम्तिमा १ जनाबाट नघट्नेगरि क्षेत्र निर्धारण गरिने भन्ने उल्लेख भएकोले २०५ जनाको हकमा निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगको गठन गरी उक्त आयोगले हालै सुभावरु समेत दिएको छ, भने २०४ जनाको समानुपातिक निर्वाचनको हकमा समेत त्यति नै सख्यामा थपिने भन्ने स्पष्ट प्रावधान राखिएको छ, जसमा केही सिटहरु थपिने क्रममा छुन् तर यसले दिएको प्रतिवेदनमा पनि निकै विवादहरु आएका छन् त्यसले गर्दा एकिन संख्या तोक्न निकै कठिन भएको छ ।

विगतको निर्वाचन पद्दती बहुदलीय संस्कार अनुकुल हुन नसकेको र यसले भ्रष्टाचारलाई बढावा दिएको, दलीय व्यवस्थालाई भन्दा व्यक्तिवादी दृष्टिकोणलाई अंगालेको, जनताको सार्वभौमसत्ता भन्ने नाममा विकृतिहरु देखापरेको जनमतको कुनै किसिमले कदर हुन नसकेको, विधायकहरु कानुन बनाउने भन्दा आफू उठेको निर्वाचन क्षेत्रलाई मात्र बढि जोड दिने गरेको, स्थानीय निकायहरु विकास निर्माणको मामिलामा छ्यायाँमा परेको र बहुमतको नाउँमा अल्पमतले शासन गरेको भन्ने आरोपहरु मिथ्या होइनन् भन्ने कुरा विगतमा भएका सबै निर्वाचनहरुले देखाईसकेका छन् । जनतामा सार्वभौमसत्ता निहित रहेको र त्यसको प्रयोग जनताहरुले आफ्ना प्रतिनिधीहरु मार्फत वालिग मताधिकारको आधारमा प्रयोग गर्ने भनियो तर निर्वाचन प्रणाली नै वैज्ञानिक भएन जसका कारण त्यो अभिष्ट पनि कहिल्यै पुरा हुनसकेन । त्यहि कुरा राजनीतिक दलहरुबाट समेत यतिवेला खुला रुपमा अभिव्यक्त भएको छ ।

जनताको सार्वभौमसत्ताको सहि कदर गर्नको लागि यस किसिमको निर्वाचन प्रणाली सक्षम हुन नसक्ने भएकाले आगामी निर्वाचन प्रणालीलाई आमूल परिवर्तन गरी नयाँ ढंगले लैजाने किसिमको व्यवस्था संविधानमै व्यवस्थित हुनु जरुरी थियो जसले समावेशीकरण पनि गरोस् र भ्रष्टाचार तथा अस्वच्छ प्रतिस्पर्धाको अन्त्य गर्दै समावेशीकरणलाई पनि व्यवहारिक रुपमै उतार्ने काम गर्न सकोस् । त्यसैगरि संविधानसभाको निर्वाचनको सन्दर्भमा नागरिक समाज तथा पेशागत संघ संस्थाहरु राजनीतिक दलको एजेण्डा भित्र नपर्ने भएको र उनिहरुको राजनीतिक परिवर्तनमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण भुमिका भएको कुरा सर्वत्र स्वीकार गरिएकोले उनिहरुको समावेशीकरणको लागि कम्तिमा २५ प्रतिशत कोटा छुट्याइनु पर्ने र उनिहरुको आगमन प्रक्रिया पनि एवम् रितले हुनुपर्ने किसिमको व्यवस्था गरिनु पर्ने भन्ने माग भईरहेको अवस्थामा अन्तरिम संविधान अर्न्तगत अन्तरिम संसदमा ४८ जना राख्ने त भनियो त्यो पनि राजनीतिक दलहरुकै भाग बण्डामा विवादास्पद बन्न पुग्यो ।

अतः यहाँ यिनै विषयहरुमा खासगरि संविधानसभा आफैमा के हो ? यसको निर्वाचन शैली कस्तो हुन्छ ? संविधानसभाले के गर्दछ, के गर्दैन ? भन्ने जस्ता विषयहरुलाई प्रष्ट पार्ने कोशिस गरिएको छ ।

संविधानसभा के हो ? यसको कार्यकाल कति हुन्छ ?

संविधानसभा भनेको संविधान निर्माणको लागि वालिग मताधिकारका आधारमा निर्वाचित भएका जनप्रतिनिधीहरुको सभा हो जसमा जनजीवनका सबै क्षेत्र र पक्षको व्यवस्थाको प्रतिनिधीत्व गरिएको हुन्छ । अझ प्रष्ट रुपमा भन्नुपर्दा संविधानसभा संविधान निर्माणको लागि जनताद्वारा प्रजातान्त्रिक तरिकाबाट चुनिएका प्रतिनिधीहरुको समुह हो । संविधानसभालाई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न सर्वोच्च विधायिका पनि मान्ने गरिन्छ । (हे. केशवराज देवकोटा-पेज नं.१) अतः संविधानसभा यस्तो एउटा अङ्ग वा विधायिका हो जसले देशको भावि भविष्यको निम्ति दिगो र दीर्घकालीन संविधानको निर्माण गर्दछ । संविधानसभा आफैले कुनै

विकासका कार्यहरु गर्दै, यसले देशको विकासको निम्ती ठोस कार्य पनि गर्दै र यो स्थायी सरकार जस्तो अङ्ग पनि होइन । यसको जिम्मेवारी केवल राष्ट्रको मुल कानुनको निर्माण गर्ने र यसलाई जनताद्वारा नै अनुमोदन गराउने गर्दछ । जनताको प्रतिनिधीको रूपमा विधायक भई गएका ४२५ जना (नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा मात्र तर यसको संख्या बढि हुने प्रायः निश्चित भइसकेको छ) व्यक्तिहरुले जनभावनाको कदर गर्दै नयाँ बन्ने संविधानका हरेक धाराहरु (नम्बरहरु) मा व्यापक छलफल गरी जनसहभागिता जुटाई निर्णयमा पुग्दै पारित गर्दै जाने र अन्त्यमा बृहत नागरिकहरुले अनुमोदन गर्ने वा उक्त निकायले अनुमोदन गरी राष्ट्रको भावी दिशानिर्देश गर्ने र सोही बमोजिम भावी राजनीतिक व्यवस्था सञ्चालन हुने एउटा ठोस प्रक्रिया हो जसबाट नागरिकहरुका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, जातीय, लिङ्गिय, वर्गिय विषयहरु समेटिएका हुन्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ र संसारमा संविधान (मुल कानुन) निर्माण गर्ने सबैभन्दा लोकप्रिय प्रणालीको रूपमा यसलाई लिने गरिन्छ ।

संविधानसभाको कार्यकालको सम्बन्धमा संविधानसभाले प्रस्ताव पारित गरी अगावै विघटन गरेकोमा बाहेक “संविधानसभाको कार्यकाल संविधानसभाको पहिलो बैठक बसेको मितिले दुई वर्षको हुनेछ । तर मुलुकमा संकटकालीन स्थितिको घोषणा भएको कारणले संविधान निर्माण गर्ने काम पूरा हुन नसकेमा संविधान सभाले प्रस्ताव पारित गरी संविधान सभाको कार्यकाल थप छ महिनासम्म बढाउन सक्नेछ ।” भन्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ६१ मा गरिएको छ । यसर्थ संविधानसभाको कार्यकाल गठन भएका मितिले बढिमा २ वर्ष ६ महिना सम्म हुनसक्ने देखिन्छ ।

यसका प्रक्रियाहरु कस्ता-कस्ता हुन्छन् ? यसको जानकारी किन आवश्यक छ ?

संविधानसभाको प्रक्रियाहरुको सम्बन्धमा संसारमा एकै किसिमका प्रक्रियाहरु अपनाएको पाईदैन भने एउटै अवस्थाबाट संविधानसभामा जाने अवस्था पनि विश्वमा भएको देखिदैन । खासगरि उपनिवेशबाट मुक्त हुनको लागि सुरु-सुरुमा (अमेरिका, भारत, फ्रान्स लगायत) कतिपय राष्ट्रहरुले विद्रोह गरि सृजना गरिएका केही अभ्यासहरु छन् भने केही रङ्गभेद (दक्षिण अफ्रिका) विरुद्ध स्वतन्त्रता गरिएको विजय पश्चात त कतै राजनीतिक विद्रोहबाट यसको प्रक्रिया तर्फ गएको पाईन्छ । सबै देशहरुको आफ्नै खालको भौगोलिक परिवेशहरु, जातीय, लिङ्गिय र वर्गिय समस्याहरु तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको हिसावले फरक फरक खालको अवस्थाबाट आएको पाईन्छ । हामी कहाँ आगामी जेठ २०६४ भित्र संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने भनि संविधानमा नै उल्लेख गरियो र पछिल्लो समयमा आएर आषाढ ६, २०६४ भित्र संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने कुरामा आठ राजनीतिक दलहरु प्रतिवद्ध देखिएका छन् र त्यहि किसिमको घोषणाहरु समेत गरिसकेका छन् तर निर्वाचन आयोगले आगामी जेठ वा आषाढमा संविधानसभाको निर्वाचन गर्न नसक्ने कुराको जानकारी सरकारलाई दिईसकेको छ र उसको लागी सम्पूर्ण ऐन कानुन निर्माण भए पश्चात कम्तिमा ११० दिन थप चाहिने कुराको जानकारी गराएको छ जसले गर्दा राजनीतिक दलहरुमा केही शंका र तिक्तताहरु देखा परेका छन् तरपनि संविधानसभाको निर्वाचन मार्फत वर्गिय, जातीय, क्षेत्रीय, लिङ्गिय लगायतका समस्याहरुको समाधान गर्नेगरी राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने । लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगमन तथा देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै नेपाल सरकार र ने.क.पा.(माओवादी) बीच भएको युद्ध विरामलाई स्थायी शान्तिमा परिणत गर्ने र वार्ताको माध्यमबाटै समस्याको समाधान गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्ने (हे. तेश्रो सहमतिपत्रको बुँदा नं.-७) भन्ने स्पष्ट प्रतिवद्धता छ तर व्यवहारमा केही समस्याहरु देखिएका छन् जसमा निर्वाचनको शैली के हुने ? मतदाताहरुले के, कसरी निर्वाचनमा भाग लिने ? त्यसमा निर्वाचन आयोगको कार्य शैली के हुने ? उक्त

समयभित्र निर्वाचन हुन नसकेमा के हुने ? लगायतका अस्पष्टताहरु कायमै छन् भने निर्वाचन ऐन र नियमावलीहरु बनेका छैनन् । राजनीतिक दलहरुले त्रासवीहिन अवस्थामा निर्वाचन हुँदछ भन्ने कुरामा नागरिकहरुलाई विश्वस्त बनाउन सकिरहेका छैनन् । साभ्ना विषयमा साभ्ना सहमतिका आधारमा अगाडी जाने भन्दा एक-अर्कामा आरोप र प्रत्यारोपमै राजनीतिक दलहरु सिमित भएका छन् ।

ऐनहरु नबनिसकेको अवस्थामा यसको प्रक्रियाको चर्चा गर्दा सामान्यतया निर्वाचनमा जम्मा-जम्मी ४२५ जना (संख्या भने यसभन्दा बढि हुने प्रायः निश्चित भईसकेको छ) विधायकहरुको संख्या हुने जसमा २०५ जना भौगोलिक क्षेत्र र जनसंख्याको आधारमा क्षेत्र निर्धारण हुन्छ र नागरिकहरुले कुनै व्यक्ति (दलभित्रको वा स्वतन्त्र) को निर्वाचन चिन्हमा मतदान गर्ने हुन्छ भने २०४ सिटको लागी हुने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको लागी नागरिकले उम्मेदवारलाई मत नदिई कुनै दलको निर्वाचन चिन्हमा मतदान गर्ने र देशभरिबाट प्राप्त भएका मतहरु मध्ये सम्पूर्ण सदर मतलाई २०४ ले भाग गर्दा आउने भागफलको आधारमा एउटा उम्मेदवारलाई पुग्ने संख्या निर्धारण हुन्छ र उक्त भागफलले आफ्नो दलका सम्पूर्ण सदरमतलाई भाग गर्दा जति भागफल आउन जान्छ त्यति नै संख्यामा आफ्नो दलले प्रतिनिधी पठाउँदछ । यसरी पठाउँदा २०४ जनाको संख्या ठिक रुपमा आउन जान्छ भने अन्तिमका केही सिटहरुमा कसैको पनि पूरा भागफल नआउन सक्ने हुन्छ त्यस्तो अवस्थामा ऐनले व्यवस्था गरे बमोजिम हुन्छ वा जुन दलको सबै भन्दा बढि शेष बाँकि हुन आउँछ त्यसै दलले प्रतिनिधी पठाउँछ । बाँकी १६ जनालाई राष्ट्रिय जीवनमा महत्वपूर्ण व्यक्तिबाट सहमतिका आधारमा अन्तरिम मन्त्रीपरिषद्बाट मनोनित हुने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ६३ (३) (ग) मा गरिएको छ भने यसै धाराको उपधारा (४) मा राजनीतिक दलहरुले उम्मेदवारहरु सुचीकृत गर्दा महिला, दलित, उत्पीडित जाती/आदीवासी, जनजाती, पिछडिएको क्षेत्र, मधेसी लगायत अन्य बर्ग समेतको कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम समानुपातिक प्रतिनिधीत्व गराउनु पर्नेछ भन्ने स्पष्ट व्यवस्था समेत छ । उक्त उपधाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा यस उपधारामा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि महिलाको हकमा उपधारा (३) को खण्ड (ख) बमोजिम समानुपातिक प्रतिनिधीत्व हुने संख्यामा उपधारा (३) को खण्ड (क) अनुसार दिइने उम्मेदवारको संख्या जोडेर कुल संख्यामा न्यूनतम एकतिहाई उम्मेदवारी दिईनेछ भन्ने समेत व्यवस्था गरिएको छ । यसमा पनि एउटा समस्या के छ भने उम्मेदवारी दिईमा सिट सुरक्षित नहुने भएकोले बिगतमा भएको महिला सहभागिता जस्तै भविष्यमा पनि एकदमै न्यून मात्रामा हुनसक्ने देखिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ४५ (४) मा अन्तरिम संसदको कार्यकाल संविधानसभाको पहिलो बैठक बसेपछि समाप्त हुने व्यवस्था गरिएको छ भने धारा ६४ अनुसार संविधानसभाको कार्यकाल २ बर्षको हुने तर कुनै संकटकाल जस्तो अवस्था आएमा बढिमा ६ महिनासम्म बढाउन सकिने व्यवस्था छ । यसले बढिमा २ बर्ष ६ महिनाको कार्यकाल भित्र संविधानसभाले अर्को दीर्घकालीन संविधान बनाई जारी गरिसक्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले एकातर्फ संविधान निर्माण तीब्र गतिमा हुनुपर्ने कुरामा जोड गरेको छ तर यस अवधिमा संविधानका धाराहरुमा निकै विवादहरु सृजना भई थुप्रै धाराहरुमा जनमत संग्रह गर्नुपरेमा लामो समय पनि लाग्न सक्ने भएकोले ३० महिनामा समाप्त नभएमा के गर्ने ? भन्ने स्पष्ट छैन जुन भविष्यको निम्ति एउटा खतरा र चुनौति हो । यस्ता विषयहरुमा संविधानमा यथासम्भव संविधानसभाले संविधान निर्माण गरी जारी गरेपछि संविधानसभाको कार्यकाल समाप्त हुनेछ भन्ने शब्द राखिनु उपयुक्त हुन्छ । म्याद नै मुल कानुनमा तोक्दा त्यसैको लागी मात्र संविधान संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । उदाहरणको लागी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३

मा संविधानमै आगामी जेठ २०६४ भित्र संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ कथंकदाचित संविधानसभाको निर्वाचन आगामी जेठमा हुन नसकेमा संविधाननै संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ जसले संविधान निर्माणकर्ताको अदुरदर्शीता देखाउँछ । (स्मरण रहोस् अन्तरिम सरकारको गठन पश्चात संविधानसभाको निर्वाचन आषाढ ६, २०६४ मा गर्ने भनी आठ राजनीतिकदलहरूले एक किसिमको राजनीतिक सहमति जनाए जसमा संविधानको ठाडै उल्लंघन संविधान निर्माणकर्ताहरूबाटै भएको छ । त्यहि कुरापनि निर्वाचन आयोगले उक्त मितिमा समेत निर्वाचन हुन नसक्ने कुरा सरकारलाई जानकारी गराएको कुराले नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को मर्ममाथि पुनः दुवैतर्फबाट प्रहार भएको छ) यस्ता कुराहरू संविधानमा राखेर अड्काउनु भन्दा यसै किसिमका अन्य सम्झौताहरूमा स्पष्ट रूपमा यस्ता कुराहरू राख्ने र व्यवहारमा पनि चाँडै गर्ने कुरालाई खरोरूपमा उतार्ने तर संविधानलाई लङ्गडो नवनाउने काम गर्नु जरुरी छ ।

संविधानसभाको निर्वाचन भईसकेपछि आउने विधायकहरूले सामान्यतया कानुन बमोजिम एउटा प्राविधिक मस्यौदा समितिको निर्माण गर्दछन् । उक्त मस्यौदा समितिले संविधानको खाका तयार पार्दछ । त्यसपछि हरेक धाराको सम्बन्धमा नागरिकहरूको बिचार लिने काम गरिन्छ र विधायकहरूले कुना-कुनाका नागरिकहरूको उक्त धारा सम्बन्धमा के राय छ ? भन्ने बारेमा छलफल, बिचार गोष्ठीहरू र मन्थन गर्दछन् । आवश्यक परेमा र कुनै बिषयमा गम्भीर बिवाद आएमा बिच-बिचमा जनमतसंग्रह समेत गर्न सक्दछन् । यसरी लामो प्रक्रिया पार गरी हरेक धाराहरूमा छलफल र बहस चलाई एउटा निष्कर्षमा पुगेपछि मात्र उक्त संविधानको पुर्ण रूपमा खाका तयार गरिन्छ । कतिपय देशहरूमा विधायकहरू सम्पूर्ण रूपमा उक्त संविधानप्रति सहमत भईसकेपछि जनतामा अनुमोदनको लागि पेश गरिन्छ जसमा पुनः जनमत संग्रह गर्ने वा विधायकहरूलाई नै पारित गर्न लगाउने हुनसक्दछ । उक्त अवधिभर प्रेस जगत निकै चनाखो भई सुचना प्रवाह गर्नुपर्ने, नागरिक समाज र नागरिकहरूले आवश्यक दवाव सृजना गर्दै सुझावहरू व्यापक रूपमा दिने कार्य गर्दछन् । विधायकहरू गलत बाटोमा जाने पटक-पटक संभावना हुने हुँदा यसो गर्नु अत्यन्तै जरुरी मानिन्छ । यस वीचमा ठुला-ठुला आन्दोलनहरू र बिद्रोहहरू हुनसक्ने प्रबल सम्भावना हुन्छ भने पुनः प्रतिगमनमा देश फर्कने सम्भावना पनि त्यत्तिकै हुन्छ ।

यस अवधिमा विधायकहरूको बहुमतले चाहेमा देशमा पुर्ण प्रतिगमनको चलखेल हुने र राष्ट्र दुर्भाग्यपुर्ण मोडमा गई संविधानसभाको उद्देश्य नै तहस-नहस हुने सम्भावना पनि त्यत्तिकै प्रबल हुन्छ भने गलत तत्वलाई पुर्णरूपमा कानुनी बैधानिकता दिनसक्ने गम्भीर खतरा पनि हुनसक्दछ । यस कारण सचेत नागरिकहरूले संविधानसभाको निर्वाचनमै निकै गम्भीर रूपमा उम्मेदवारको बारेमा मननु गरी देशको भावि भविष्यको कल्पना गरेर मतदान गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले संविधानसभामा व्यापक नागरिकहरूको सहभागिता हुनुपर्ने र नागरिकहरू यस सम्बन्धमा व्यापक रूपमा शिक्षित भई देशको भावि भविष्य सधैको निम्ति अन्धकारतर्फ नधकेलियोस् भन्नेतर्फ सचेत हुनु जरुरी हुन्छ ।

संविधानसभाको निर्वाचनबाट बन्ने संविधान र अन्य किसिमले बन्ने संविधान वीच के फरक हुन्छ ?

संविधानको निर्माण प्रक्रिया खास गरि २ किसिमले हुने गर्दछ, एउटा प्राविधिक समूहले तयार गरी निर्माण गर्ने र यसलाई पारित गर्ने र अर्को संविधानसभाबाट संविधानको निर्माण गरी पारित गर्ने र लागु गर्ने । दुवैमा जनसहभागिता गराईएको हुन सक्दछ र दुवै एउटै निश्चित प्रक्रियाबाट जानुपर्दछ भन्ने कुनै

शास्वत नियम छैन । प्राविधिक समूहले तयार गर्ने संविधानको लागि पनि सबै किसिमका व्यक्तिहरूसँग छलफल गर्ने, राय लिने जनमत संकलन गर्ने आदि हुनसक्दछ भने प्रायः जनप्रतिनिधीहरूबाट नै यो पारित गर्ने पनि गरिन्छ । नेपालमा यस अघि निर्माण भएका ५ वटै संविधानहरू यहि प्रक्रियाबाट बनाईएका थिए तर फरक के थियो भने २००४ सालको संविधान एउटा आन्दोलनलाई मत्थर पार्ने योजनाका आधारमा ल्याइएको थियो जसमा राणाहरू पनि कानुन बमोजिम चलेका छन् भन्ने कुरा देखाउन मात्र खोजिएको थियो जसमा प्राविधिक टोलीले केवल राणा भारदारहरूसँग मात्र सम्पर्क गरी निर्माण गरेको थियो । २००७ सालमा निर्माण भएको नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७ राणा, राजा र काँग्रेसविच दिल्लीमा सम्झौता भए बमोजिम निर्माण गरिएको थियो जसको उद्देश्य संविधानसभाको निर्माण गर्ने नै थियो र उक्त संविधान एउटा अन्तरिम संविधान थियो । २०१५ सालसम्म संविधानसभाको निर्वाचन हुन नसकेकोले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ जारी गरिएको थियो । त्यसैगरी २०१९ सालमा बहुदलीय व्यवस्थालाई नै अन्त्य गर्ने गरी पञ्चायती व्यवस्था लाद्नको लागि तयार गरिएको थियो । २०४७ सालको संविधानमा मौलिकहकहरूको व्यवस्था गरिएको, शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको आदि कारणले तुलनात्मक रूपमा प्रजातान्त्रिक त थियो तर यसको निर्माण प्रक्रियामा केही समय कतिपय क्षेत्रहरूमा गएर टोलीले छलफल पनि गर्‍यो तर त्यो देखावटी मात्र थियो । जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा छलफलको आयोजना गरिन्थ्यो, सि.डि.ओ.ले आफुले चाहेका व्यक्तिहरू जम्मा गर्दथे सही अर्थमा नागरिकहरूका पीरमर्काहरू उक्त संविधानमा समेट्न सकिएन फलस्वरूप नागरिकहरूले एकातर्फ यसलाई आफ्नोपनको महसुस गर्न सकेनन् भने अर्कोतर्फ उक्त संविधानमा केही मौलिक समस्याहरू समेत देखिए । राजनीतिक रूपमा यो विकासको बाधक र राजालाई असिमित अधिकारहरू दिएको ठहर भएकै कारण यो संविधान पनि दिगो हुन सकेन ।

यहाँ प्रश्न के उठ्न सक्दछ भने त्यसो भए संविधानसभा नै किन आवश्यक पर्‍यो ? निश्चित रूपमा संविधानसभाबाट बन्ने संविधान र विज्ञहरूबाट बनाईएको संविधानमा केही मौलिक भिन्नताहरू हुन्छन् । संविधानसभामा नागरिकहरूका जातीय, लिङ्गिय, वर्गिय, धार्मिक, क्षेत्रीय लगायतका विषय वस्तुहरूको गहन रूपमा उठान गरिन्छ र उक्त समस्याहरूको निदानको लागि गम्भीर छलफल गर्ने अवसर नागरिकहरूले पाउँदछन् । निर्माण प्रक्रियाको हिसावले पनि यसको निर्माण अघि नै व्यापक प्रचार-प्रसार गरिन्छ, तत्पश्चात राजनीतिक दलहरूले आफ्ना भावी कार्ययोजना र रणनीतिहरू तय गरी जनता सामु जान्छन् र उक्त योजनाहरूमा नागरिकहरूले छलफल गर्ने र छानवीन गर्ने अवसर पाउँदछन् । राम्रा योजना र भावी रणनीति भएका दलहरू वा प्रतिनिधीहरूलाई जनताले छान्ने अवसर पाउँदछन् । यसरी छानिएका प्रतिनिधीहरूको समूहले एउटा संविधान मस्यौदा समिति गठन गर्दछ । केही सुभावहरू ग्रहण गरी उक्त मस्यौदा समितिले प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्दछ र उक्त मस्यौदा नागरिकहरूलाई वितरण गरिन्छ भने विधायकहरूद्वारा पनि व्यापक रूपमा हरेक धारामा छलफल चलाईन्छ । यस अवधिमा नागरिक समाज, बुद्धिजीवीहरू र राजनीतिक दलका अन्य व्यक्तिहरू पनि यसको प्रचार-प्रसार तथा विषयको गहनताको सम्बन्धमा हरेक क्षेत्रहरूमा बहस चलाउन सक्रिय हुन्छन् र आवश्यक परेमा कुनै विषयमा जनमत संग्रहमा पनि जान सकिने हुन्छ । (यस अवधिमा निकै ठुला खालका विद्रोह समेत भएको पाईन्छ । उदाहरणको लागि भारतको संविधानसभा प्रक्रियामै विद्रोह भई पाकिस्तान अलग भएको थियो ।) सम्पूर्ण कुराहरूलाई (जाती, भाषा, धर्म, वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग आदिका विषयहरूलाई समेटि उक्त मस्यौदा समितिले संविधानको पुनः मस्यौदा गर्दछ र पुनः संविधानसभाका विधायकहरूले दफावार छलफल गर्दछन् । छलफल गरिसकेपछि संविधानलाई सच्याएर तयार गरिन्छ र पुनः जनताको मत लिईन्छ । कतै यसको लागि जनमत संग्रह नै गर्ने चलन छ त कतै जनताका नाउँमा विधायकहरूले नै पारित गर्ने चलन हुन्छ । जनताका नाउँमा पारित भएको उक्त संविधान नै देशको भविष्यको रेखा कोर्ने एउटा मार्गचित्र बन्दछ । यसको निमित्त कतिपय देशहरूमा १५ वर्ष लाग्ने कतै ४ वर्ष त कतै ४ महिनामै तयार पनि भएका छन् । जति बहस चलाउन

सकियो त्यत्ति नै संविधान राम्रो हुने र खारिने मानिन्छ र नागरिकहरुले त्यस्तो संविधानप्रति आफ्नोपनको महशुस गर्दछन् ।

यसरी यस सम्बन्धमा व्यापक बहस चलाई संविधानको निर्माण गरिने भएकोले र जनसहभागिता व्यापक हुने भएको कारणले यसको महत्व पृथक छ यद्यपी यसका केही चुनौतीहरु र केही अवसरहरु अवश्य छन् ।

संविधानसभाले के गर्छ ? के गर्दैन ?

संविधानसभा भनेको संविधान तयार गर्न निर्वाचित प्रतिनिधीहरुको सभा वा परिषद् भन्ने बुझिन्छ । संविधानसभा भनेको संविधानको मस्यौदा गरी त्यसलाई पारित गर्ने प्रयोजनका लागि विशेष प्रकृतिको जनप्रतिनिधीमुलक निकाय हो । राज्यको आन्तरिक विवाद वा राज्य व्यवस्था के कस्तो रुपमा सञ्चालन गर्ने हो भनी जनताकै प्रतिनिधीत्व गराई बन्ने सभालाई संविधानसभा भनिन्छ । संविधानसभालाई संविधान निर्माणको लागि बनेको भेला, सम्मेलन, संगठन, निर्वाचित प्रतिनिधीहरुको समूह समेत सम्झनु पर्दछ । यसर्थ संविधानसभाले देशको निम्ति दीर्घकालीन संविधान दिन्छ र त्यसैको निम्ति मात्र यसको निर्माण गरिएको हुन्छ । यो कुनै विकास गर्ने वा बाटो, विजुली, पुल पुलेसा बनाउने निकाय होइन, शुद्ध मुल कानुन बनाउने निकाय हो ।

निश्चित रुपमा संविधानसभाले निर्णय गरी तयार गरेको संविधानले देशको अग्रगामी निकाशका बाटाहरु खोलीदिएको हुन्छ, देशको भावी भविष्य निकर्षो ल गरेको हुन्छ । राज्यको पुनः संरचना तयार गरेको हुन्छ भने भावी विकासको निम्ति दिशाबोध गराएको हुन्छ, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय नीतिहरु तय गरिएका हुन्छन्, नागरिकका मौलिकहकहरु पुर्णरुपमा व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् र जनता शासित होईन मालिक भएका हुन्छन् । उनीहरुको आत्मनिर्णयको अधिकारको ग्यारेन्टी गरिएको हुन्छ । राज्य र सरकारका अङ्गहरु शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्तको आधारमा चल्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ, भने कुनै पनि किसिमको निरंकुशतालाई अस्वीकार गरिएको हुन्छ । कानुनको शासन र संविधानवादको सिद्धान्तको प्रत्याभुती गरिएको हुन्छ । त्यहि किसिमको संविधान निर्माण गरी नागरिकहरुलाई सहि अर्थमा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न बनाउनको लागि निर्माण गरिने संविधानसभाको काम नै त्यत्ति मात्र हो र यसको अवधिपनि अर्को संविधान निर्माण गरी दीर्घकालीन व्यवस्थाको सुरुवात नगर्दा सम्मको लागि मात्र हुन्छ । संविधानसभाले कार्यपालिकाको गठन गरी अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि काम चलाउ सरकारको रुपमा काम गरेको हुन सक्दछ तर यसको ध्यान उक्त अवधिभर जनताले दिएको कार्यभारलाई पुरा गर्ने तर्फ नै महत्वपुर्ण रुपमा केन्द्रित रहेको हुन्छ ।

परिच्छेद-३

राज्यको संरचना / पुनर्संरचना र समावेशीकरण

बिगतमा हरेक क्षेत्रहरूमा समावेशीकरणलाई सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गरिएपनि त्यो व्यवहारमा उत्रन सकेन, जसका कारण नेपाल सधैं आन्तरिक मामिलामा मात्र अल्मलिन बाध्य भयो । अतः अब बन्ने संविधानमा अनिवार्य समावेशीकरणको व्यवस्था गरिनु पर्ने भन्ने नागरिक समाजको र नेपाली जनताहरूको निकै ठूलो आशा भएपनि सहिअर्थमा समावेशीकरण हुने कुरा हालको अन्तरिमकालमा नहुने प्रायः निश्चित भयो । जातीय, लिङ्गिय र क्षेत्रगत आधारमा हरेक क्षेत्रबाट अनिवार्य रूपमा प्रतिनिधीत्व हुने किसिमको व्यवस्था संविधानमै स्पष्ट राखिनुपर्ने जस अर्न्तगत बिगतको संविधानमा उल्लेख भएजस्तो केहि प्रतिशत सकारात्मक विभेदको रूपमा मात्र नराखी त्यसलाई निर्वाध अधिकारको रूपमा व्यवस्थित गर्न हरेक राजनीतिक दलहरूले आ-आफ्नो दलबाट प्रतिनिधीत्व गराउँदा र दलभित्र (आन्तरिक तथा बाह्य दुवै क्षेत्रमा) मुल आधार जनसंख्याको बनाई अति कमजोर अवस्थामा रहेको जातजाती (राउटे, चेपाङ्ग आदी) हरुको लागि आरक्षण कायम गरिनुपर्ने । त्यसबाहेक अति पछाडि पारिएका क्षेत्रहरूको प्रतिनिधीत्वको निम्ति क्षेत्र निर्धारण गरी निश्चित कोटा अलग्याईनु पर्ने भन्ने मान्यतामा केही आँच आएको प्रबुद्धवर्गले महशुस गरिसकेको भएपनि अझै राजनीतिकदलहरू जिम्मेवार भई संविधानसभाको लागि र अन्तरिम संसदमा समेत समावेशीकरण हुनेछ भन्ने कुरामा आशावादी भएका थिए र केही हदसम्म माओवादीले पठाएका ८३ जना र एमालेले पठाएका १० जनामा त समावेशीकरण देखिएको छ, तर अन्तरिम सरकारमा भने जम्मा जम्मी २ जना महिलाहरू मात्र पठाईएको छ जस अर्न्तगत महिला मन्त्रालयमा समेत पुरुष मन्त्री बनाइएको छ । आगामी संविधानसभा हेर्न बाँकी नै छ । यसतर्फ राजनीतिक दलहरू आगामी दिनहरूमा गम्भिर हुन नसकेमा नेपाल र नेपालीहरूको निम्ति फेरि पनि अर्को दुभाग्यपूर्ण स्थिती कायमै रहनेछ ।

बर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, साँस्कृतिक धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदीवासी, जनजाती मधेसी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसंख्यक समुदाय पिछडिएको क्षेत्र लगायतका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने (हे.विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं.-३.५) भन्ने कुरा स्वीकार त गरिएको छ तर त्यसको व्यवहारिक प्रयोगमा भने थुप्रै चुनौतीहरू छन् । यसको निम्ति राजनीतिक दलहरू इमान्दार हुन जरुरी छ । यसैले के हो समावेशीकरण भनेको ? यो कसरी हुन्छ ? हाल व्यापक चर्चामा आएको संघीय राज्य प्रणाली भनेको के हो ? राज्यको संरचना र पुनर्संरचना भनेको के हो ? भन्ने जस्ता बिषयमा यहाँ प्रष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

समावेशीकरण भनेको के हो ? यो के कसरी सम्भव छ ? नेपालमा यस सम्बन्धमा के गरिदैछ ?

समावेशीकरण भन्नाले राज्य सञ्चालन प्रक्रियामा होस् वा अधिकारका हिसावले होस् राज्यभित्र रहेका सम्पूर्ण वर्ग, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, क्षेत्र, जात, जाती, पछाडी पारिएको क्षेत्र आदिको संलग्नता र उनिहरूका पीरमर्काहरूको यथोचित रूपमा सुनुवाई गरिने अभ्यासको निम्ति र खासगरी त्यस्ता वर्गहरूलाई माथि उठाउनको निम्ति राज्यका सबै क्षेत्रहरू तथा अङ्गहरूमा उनिहरूको पनि सहभागीता गराई उनिहरूका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्ने प्रक्रियालाई समग्रमा समावेशीकरण भनिन्छ । अझ प्रष्ट रूपमा भन्नुपर्दा

राज्यको स्थानीय तहदेखि नीति निर्माण प्रक्रियासम्म उनिहरुको पहुँच पुऱ्याउनको निम्ति सकारात्मक विभेद गरेरै भएपनि उनिहरुलाई माथि उठाउनु पर्दछ । जसले पीडा भोगेको छ, उसैलाई मात्र पीडाको सहि अर्थमा बोध हुन्छ । उ राज्य सञ्चालन प्रक्रियामा पुग्न सकेमा पीडितहरुको आवाजलाई सुन्ने र उनिहरुका पीरमर्का बुझ्ने हुन्छ, भने अर्कोतर्फ उक्त बर्गको हैसियत पनि आफैमा माथी उठ्दछ । फलस्वरुप जातीय, वर्गीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक लगायतका समानताहरुको सुनिश्चितता सम्भव छ, भन्ने आधारमा समावेशीकरण अडिएको हुन्छ ।

राज्यको शासन सञ्चालन प्रक्रियामा विगत लामो समयदेखि माथिल्लो बर्ग मात्र सहभागी हुने र उसले आफ्नो बर्गको वर्गीय हितलाई मात्र ध्यान दिने भएकोले र अधिकांश कमजोरबर्ग माथि सधैँ शासन गर्ने भएकोले न त वर्गीयहित हनु सक्थ्यो न त समानता, मर्यादा र न्यायले नै ठाउँ पाउन सक्थ्यो । यस कारण संविधानसभा आवाज विहीनहरुको आवाज हुनुपर्दछ भन्ने गरिन्छ । नेपालमा लामो समयदेखि थाँती रहेका जातीय विभेद सम्बन्धी मुद्दाहरु, लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी विषयहरु, क्षेत्रीय विभेदका विषयहरु, धार्मिक विभेदका विषयहरु आदि छन्, तिनको यथोचित रूपमा समाधान गर्न नसकिएमा १९४७ मा भारतबाट पाकिस्तान अलगिए जस्तै राष्ट्रलाई गम्भीर संकट आइपर्न सक्ने खतरा रहिरहन्छ ।

संघीय प्रणालीको अवधारणा के हो ?

संघीय संरचना उत्पत्ति र विकास दुवै किसिमले हुने गर्दछ । पहिलो तलदेखि माथीसम्म र दाश्रो माथिदेखि तलसम्म । माथिदेखि तलसम्मको प्रक्रिया अपनाएको देश भारत हो भने तल देखि माथिसम्म अपनाएको देश अमेरिका हो । अर्थात राज्यको केन्द्रिय संरचनाले राज्यस्तर वा सो भन्दा तल अधिकारहरु प्रत्यायोजन गरी जिम्मेवारी सुम्पने प्रक्रियालाई माथिदेखि तलसम्म भनिन्छ, भने विभिन्न राज्यहरु मिलेर एउटा केन्द्रिय संरचना निर्माण गर्नुलाई तलदेखि माथीसम्मको प्रक्रिया भनिन्छ । नेपालमा माथिदेखि तलसम्मको प्रक्रिया नै उपयुक्त हुने देखिन्छ । किनकी हामी कहाँ थुप्रै राज्यहरु मिलेर संघ बन्ने अवस्थामा छैन भने हालसम्म केवल केन्द्रिय राज्यप्रणाली र एकात्मक शासन व्यवस्थाका आधारमा राज्य सञ्चालनमा आएको छ । मुख्य उपत्यकालाई आधार मानी क्षेत्रीय र ईलाकाहरु विभाजन भएका छन्, नदी र धार्मिकस्थलका आधारमा अञ्चलहरु विभाजन गरिएका छन् भने भूगोल, नदी, धार्मिक क्षेत्र आदीको आधारमा जिल्लाहरु विभाजन गरी सम्पूर्णको नेतृत्व केन्द्रिय प्रणालीले गरेको छ, जुन कुरा अदालती संरचनामा पनि लागु छ । २०५५ सालमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन ल्याई स्थानीय निकायलाई स्वायत्तता दिने घोषणा गरिए पनि व्यवहारमा त्यसो भएन ।

हाल संघीय राज्य हुनुपर्ने भन्ने विषय नेपालमा अत्यन्तै चर्को रूपमा उठेको छ भने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को पहिलो संशोधनले संघीय राज्य संरचनालाई स्वीकार समेत गरि ग्रहण गरेको समेत छ, तर कस्तो खालको ढाँचामा संघीय राज्य उपयुक्त हुने भन्ने सम्बन्धमा गम्भीर बहसको विषय भएको छ भने नेपाल जस्तो सानो मुलुकमा संघीय राज्य हुनुभन्दा प्रभावकारी विकेन्द्रिकरण हुनुपर्दछ भन्ने तर्कहरुपनि त्यत्तिकै जोडदार रूपमा आएका छन् । संघीयताको लागिपनि कतिपयले जातीय आधारमा संघको विभाजन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्छन् भने कतिपयले त्यसो गरिएमा शासन गर्ने जातीका कारण अन्य जातीहरु अल्पमतमा पर्ने र सधैँ अन्याय हुने वा उक्त अल्पमतको अधिकारको निम्ति पुनः विवादहरु सृजना हुनेभई अल्पसंख्यकको संरक्षणको निम्ति अलग्गै कानुन निर्माण गर्नुपर्ने र रिजर्वेशन (आरक्षणको व्यवस्था) गर्नुपर्ने हुन्छ भने नेपालमा जातीहरु एकै ठाउँमा बसेको अवस्था भन्दापनि मिश्रित जातीको बसोवास भएका ठाउँहरु धेरै भएका र तराईमा तराईवासी र मधेसी समुदाय मध्ये कसले पाउने ? र बाँकी समुदायले के गर्ने ? लगायतका समस्याहरु देखिने भएकाले यो उपयुक्त छैन बरु यसले बिखण्डन

मात्र ल्याउँदछ भन्ने मान्यता राख्दछन् । त्यसैगरि कतिपयले भाषाका आधारमा विभाजन गर्नुपर्ने उल्लेख गरेका छन् तर कसैले यो पनि बैज्ञानिक नहुने किनकी हाल नेपालमा भाषाको आधारमा विभाजन गर्दापनि एउटै किसिमको भाषा एउटै क्षेत्रमा नभएको, खस भाषा नै खासगरि प्रायः सबै क्षेत्रहरूमा भएका कारण अनुपयुक्त हुने ठहर गरेका छन् । कतिपयले नदीका आधारमा क्षेत्र विभाजन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछन् भने कतिपयले भौगोलिक आधारमा क्षेत्र विभाजन गरी राज्य तय गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछन् । नदीको आधारमा विभाजन गर्दापनि समान क्षेत्र र समानुपातिक प्रतिनिधीत्वको समस्या हुने र भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा क्षेत्र विभाजन गर्दापनि हिमाली र कर्णाली क्षेत्रलाई एकल्याउन खोजे जस्तो भई ती क्षेत्र त्यसैपनि पछाडी परेका छन् । त्यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूलाई कसरी टेवा पुग्न सक्दछ ? जसको श्रोत पनि छैन र विकास पनि भएको छैन, भन्ने मान्यता राख्नेहरू पनि छन् । यस सम्बन्धमा अमेरिका लगायतका मुलुकहरूमा धनि राज्यहरूले आफ्नो आम्दानीको केही भाग कमजोर राज्यलाई उठाएर दिई समानताको स्थितिमा ल्याउने प्रयास गर्ने गरेका उदाहरणहरू पनि छन् जुन हामी कहाँपनि उपयुक्त हुन सक्ने देखिन्छ ।

अर्को महत्वपूर्ण कुरा, संघलाई कतिसम्म अधिकार दिने भन्ने हो । कतिपय मुलुकहरूमा वैदेशिक सम्बन्ध, मुद्रा विनिमय, अदालती संरचना, संघीय वा केन्द्रिय संविधानको संशोधन, पृथक हुन पाउने वा नपाउने, पूर्ण रूपमा शक्तिको बाँडफाँड, स्वतन्त्रताको पहिचान, अन्तिम अधिकारको प्रयोग, असमान राज्यहरूको समान प्रतिनिधीत्वको सम्बन्ध, लगायतका विषयहरूमा के हुने ? यस किसिमका विषयहरूमा राज्य-राज्यहरू बीच र राज्य र केन्द्रविच निकै विवाद हुने गरेको, राज्यको अदालत र केन्द्रिय अदालतविच समस्या सृजना हुने गरेको पाईन्छ । कर्मचारीतन्त्रको राम्रो अभ्यास भएका मुलुकहरूमा भने त्यति गम्भीर समस्या पर्दैन । तर हामी कहाँ कर्मचारीतन्त्र पनि दरिलो नभएका कारण यस्ता विषयमा गम्भीर छलफल गरी अन्य देशहरूको भन्दा पनि आफ्नै भुमी सुहाउँदो संरचनाको लागि गम्भीर बहस चलाउनु जरुरी छ । यसको लागि भाषागत र जातको आधारमा विभाजन भएका नाइजेरिया र इथियोपिया जस्ता देशहरू हालसम्म पनि गम्भीर द्वन्द्वको शिकार भएका छन् जहाँ ५९ प्रतिशत जनसंख्या एकै ठाउँमा सजिलै पुग्दथ्यो । त्यसकारण सानो संख्यामा उत्तर देखि दक्षिणसम्मको रेखा कोरी मुख्य आधार नदी, भुगोल, जनसंख्या र विकासका सम्भावनाहरूलाई मानी विभाजन गर्ने र सबै राज्यहरूले चीन र भारत दुवैसँग सम्बन्ध विस्तार गर्नसक्ने वातावरणको निर्माण गर्दा सबै क्षेत्रको समानुपातिक विकासपनि हुने, विवादहरूपनि खासै नआउने, राज्य राज्यबीच पनि सम्बन्ध चिसो नहुने हुन्छ । यसको लागि ५ देखि ९ वटा सम्म राज्यहरूमात्र स्थापना गर्नु उपयुक्त देखिन्छ, जुन कुरा अधिकांश विद्वानहरूले पनि स्वीकार गरेका छन् । (हे. अनुसुचिहरू)

संघीय प्रणाली सम्बन्धमा अन्य देशहरूका अभ्यासहरू के-कस्ता छन् ?

गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था भएका प्रायः मुलुकमा संघात्मक शासन व्यवस्था छ, तर फरक फरक मोडेलमा । अमेरिका, चीन, स्वीट्जरल्याण्ड र भारतमा संघात्मक शासन व्यवस्था छ । ति देशले विकासको फड्को मारिरहेका छन् तर त्यहाँपनि एकै प्रकारको शासन व्यवस्था छैन । संयुक्तराज्य अमेरिकामा राज्यहरूलाई बढि स्वतन्त्रता दिईएको छ । राज्यले चाहेमा संयुक्तराज्य अमेरिकाबाटै अलग हुन पनि सक्दछ । हरेक राज्यलाई कानून बनाउने अधिकार छ । त्यसैले त्यहाँ प्रान्त अनुसार अलग-अलग नियम कानूनहरू छन् । अर्कोपनि केही राज्यहरूमा मृत्युदण्डको व्यवस्था कायमै छ, भने केही राज्यहरूमा प्रतिबन्ध लगाईएको छ । स्थानीय अदालतका न्यायधिसहरू जनताद्वारा चुनिन्छन् भने स्थानीय प्रहरी स्थानीय नागरिकहरूको निगरानीमा हुन्छन् । चीनमा ३ किसिमका सरकारको व्यवस्था छ । चीन, हङ्कङ र तिब्बतमा अलग-अलग सरकारहरू छन् (तर स्मरण रहोस् चीनको यस प्रकारको व्यवस्था संघीय मोडेलमा नभई उपनिवेशबाट मुक्त भएपछि उनीहरूका शर्तहरूका आधारमा भएको व्यवस्था हो, र माथीका ३ वटा

राज्यहरु संघीय ढाँचाका आधारमा विभाजन गरिएका होइनन्) । यिनीहरुमा ऐन नियमहरु बनाउने र आ-आफ्ना क्षेत्रहरुमा लागु गर्ने र संघीय सरकार बनाउने समेत पुर्णतया छुट छ तर राज्य नै अलग हुने वा अर्को राज्यमा गाभिने छुट छैन । चीनमा एक राज्यले अर्को कमजोर राज्यको आर्थिक विषयमा सहयोग गर्दछ र समानान्तर रुपमा अगाडी बढ्नलाई सहयोग गर्दछ । रुसको १९१७ को संविधान निर्माण गर्दा त्यहाँ विभिन्न राज्यहरु मिलेर संघ बनाएका थिए र उनीहरु अलग हुन चाहेमा अलग हुन सक्ने भन्ने आत्म निर्णयको अधिकारको समेत व्यवस्था गरिएको थियो, जहाँ उनीहरु समग्र रुसबाट अलग हुन सक्ने अधिकार राज्य सरकारहरुले राख्दथे फलस्वरुप १९९० मा रुस १५ वटा टुकामा विभाजन भयो । स्वीट्जरल्याण्डमा संघात्मक व्यवस्था तलदेखि माथिको एप्रोचमा प्रयोग गरिएको छ । कम्युनलाई तल्लो तहको रुपमा लिइएको छ भने क्यान्टोन र राष्ट्र क्रमशः माथिल्ला तहहरु हुन् । त्यहाँ एउटै राष्ट्रभित्र २६ क्यान्टोन र २८५० कम्युनहरु छन् । हरेक क्यान्टोनमा संसद, सरकार र अदालतहरु छन् । ३० प्रतिशत कर आफैले खर्च गर्न पाउँदछन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, सडक, आन्तरिक सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा र करको जिम्मेवारी महासंघले केही लिएपनि धेरैजसो क्यान्टोन र कम्युनलाई दिईएको हुन्छ । मुद्रा, सेना र विदेश नीतिमा महासंघको मात्र अधिकार छ । कुनैपनि मुद्दामा निर्णय गर्नुपर्दा जनमत संग्रह गरिन्छ जसमा कुनै द्विविधा वा ढिलाई हुँदैन र चर्चापनि हुँदैन । आधुनिक प्रविधिबाट तत्काल यो सम्भव हुन्छ । तत्काल यसको परिणाम पनि घोषणा हुन्छ र त्यहाँ धाँधलीको सम्भावना हुँदैन । भारतमा प्रान्तीय सरकारलाई पुर्ण स्वायत्तता दिइएको छ, केन्द्रिय सरकारले मुद्रा, परराष्ट्र सम्बन्ध, रक्षा र पारमाणीक कार्यक्रम जस्ता गम्भीर विषय मात्र हेर्ने गर्दछ । कर लगाउने, करको दर तोक्ने, सरकारी साधनको संरक्षण वा बेचबिखन गर्ने, कर्मचारी नियुक्त गर्ने, सरुवा, बढुवा गर्ने लगायतका काम प्रान्तीय सरकारले गर्दछ । प्रान्तीय सरकारसँग अन्तरदेशीय सम्बन्ध हुन्छ र केन्द्रले हस्तक्षेप गर्दैन ।

राज्यको संरचना र पुनर्संरचना भन्नाले के बुझिन्छ ?

राज्यको संरचनाको कुरा गर्दा राज्यभित्र भएको राज्यको सम्पूर्ण किसिमको विभाजन, राजनीतिक प्रणाली, भाषा, धर्म, कानुनी प्रणाली, कर्मचारीतन्त्र लगायतका विषयहरुमा के कस्तो मोडेलहरु अपनाइएको छ ? भन्ने कुराका आधारमा राज्यको संरचना हेर्ने गरिन्छ । नेपाल एकात्मक र केन्द्रिकृत शासन प्रणाली भएको मुलुक हो भने भौगोलिक आधारमा ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल र ७५ जिल्ला भएको तराई हिमाल र पहाडको अवस्थितिमा रहेको नदीको आधारमा ३ भागमा बाँडिएको, राजनीतिक प्रणालीको आधारमा केन्द्रिकृत बहुदलीय राजतन्त्रात्मक प्रजातन्त्र भएको, कर्मचारीतन्त्र पनि माथिदेखि तलसम्म केन्द्रिकृत ढाँचामा रहेको देखिन्छ । कर्मचारीतन्त्र ९३४अप्लिन उयिअथ० मा आधारित छ । अर्थात् माथिको निकायसँग भुक्ने र तल्लो निकाय वा कर्मचारीलाई दबाउने (स्मरण रहोस साईकलको ट्याण्डीलमा भुक्ने र पायडललाई दबाईरहे सरह) पढ्ती कायम छ भने त्यहि प्रक्रिया राजनीति र अन्य निकायहरुमा पनि छ । नेताहरुले जनताका विचारहरु लिँदैनन् केवल आफ्ना विचारहरु सुनाउँदछन् । तल्लो निकायका कुराहरु सुनिँदैन, माथिबाट लादिन्छ । एवम् रितले राज्यका सम्पूर्ण निकायहरुमा गर्ने गरिन्छ । सम्पूर्ण कुरा औपचारिकतामा आधारित हुन्छ । अदालतबाट न्याय दिन निकै ढिला गरिन्छ, जसका कारण न्याय दिएपनि नदिए सरह हुनेगर्दछ । कर्मचारीतन्त्रमा माथिल्लो तहमा बुढो मान्छे जाने खालका व्यवस्थाहरु छन् ।

पुनर्संरचनाको कुरागर्दा राज्यका यी सम्पूर्ण कमी कमजोरीहरुलाई हटाई सम्पूर्ण रुपले नयाँ निर्माण गर्ने, हरेक विषयको सुरुवात नयाँ सिराबाट गर्ने, सबै किसिमको समावेशीकरणमा जोड गर्ने, स्थानीय निकायलाई दरिलो पार्ने, केन्द्रिय संरचनाको अन्त्य गर्ने, शासनको शैलीमा परिवर्तन गर्ने लगायतका विषयहरु पर्दछन् जुन आगामी संविधानसभाले गर्नेछ भन्ने आशा नेपाली जनताले गरेका छन् । जसको लागी तलदेखि माथिसम्मका तरिकाहरु अवलम्बन गर्ने, कर्मचारीतन्त्रमा आमूल परिवर्तन गरि नयाँ नेतृत्व र

क्षमतावान् व्यक्तिहरुलाई अवशरको सृजना गर्ने, न्याय छिटोछरितो दिलाउनको लागि स्थानीय स्तरमै शक्ति हस्तान्तरण गर्ने र न्यायका बैकल्पिक उपायहरु अवलम्बन गर्ने, निश्चित उमेर पुगेका व्यक्तिहरुलाई अनिवार्य अवकाश दिने, आर्थिक उदारिकरणमा जोड दिने, शिक्षामा व्यापक जोड दिने, कृषीमा हरित क्रान्ति र आधुनिक कृषी प्रणालीको विकास गर्ने, सामन्ति संस्कारको पुर्ण रुपमा अन्त्य गर्ने, क्षमताका आधारमा अवशरहरुको सृजना गर्ने, नातावाद, कृपावाद र फरियावादको अन्त्य गर्ने लगायतका कुराहरुले र निर्वाचन शैलीमा आमूल परिवर्तन गरी भ्रष्टाचारको अन्त्य गर्ने, दिगो विकासका लागि कार्यक्रमहरु प्रभावकारी रुपमा ल्याउने, जातीय, लैङ्गिक, क्षेत्रीय, लगायतका विभेदहरुको अन्त्य गर्दै उनिहरुको समावेशीकरणको सुनिश्चित गर्ने लगायतका विषयहरु राज्यको पुनर्संरचना भित्र पर्दछन् र यसमा पनि खासगरी केन्द्रकृत राज्य प्रणालीलाई आमूल परिवर्तन गरी संघीय प्रणालीमा जाने कुरालाई हामी कहाँ विशेष महत्वका साथ हेरिएको छ ।

राज्यको पुनर्संरचना किन ?

राज्यको पुनर्संरचना गर्ने सम्बन्धमा राज्य केन्द्रकृत प्रणालीले ग्रस्त भएको, काठमाण्डौं नै सर्वेसर्वा हो भन्ने मान्यताका कारण अन्य क्षेत्रहरु निकै पछाडि पर्दै गएको, केन्द्रकृत सोचका कारण मोफसलका क्षेत्रहरु सिमान्तिकृत प्रायः बन्दै गएको, आर्थिक श्रोतको बाँडफाँड र परिचालनमा अनियमितता हुने गरेको, देश केवल औपचारिकतावादले ग्रस्त भएका आदी सयौं समस्याका कारण राज्यको पुरानै सामन्ति किसिमको संरचनाले सञ्चालन गरेमा लोकतन्त्रले नागरिकहरुका आवश्यकता पुरा गर्न सक्दैन र देशले अग्रगति समेत लिन सक्दैन भन्ने मान्यताका आधारमा राज्यको पुनर्संरचनाको चर्चा व्यापक रुपमा उठेको हो । अन्य कुराहरुका अलावा राज्यको पुनर्संरचनाले कम्तिमा पनि निम्न किसिमका विषयहरुलाई सम्बोधन गर्ने आशा नेपाली जनताले गरेका छन् । अर्थात राज्यको पुनर्संरचनाले निम्न फाईदाहरु हुने कुरामा नेपाली नागरिकहरु आशावादी भएका छन् ।

- ❁ देशमा भएको साधन र श्रोतको समानुपातिक र समन्यायिक वितरणको लागि,
- ❁ केन्द्रकृत तथा एकात्मक राज्य संरचनालाई बहुकेन्द्रित राज्य संरचनाको रुपमा विकास गर्न,
- ❁ राज्यलाई लोकतान्त्रिक समावेशी ढाँचामा रुपान्तरण गर्न,
- ❁ नागरिकहरुको जन-जीविकाको ग्यारेन्टी गर्न,
- ❁ राज्यका सम्पूर्ण क्षेत्रमा नागरिकहरुको सहज पहुँचको विकास गर्न,
- ❁ भाषिक, धार्मिक र जातीय स्वायत्तता कायम गर्न,
- ❁ सामन्ति संस्कारको अन्त्यगरि बर्गिय धुत्रिकरणमा कमि ल्याउन,
- ❁ लोपोन्मुख जातजाती, भाषा, धर्म आदीको संरक्षण गर्न,
- ❁ व्यूरोक्रेसिमा भएको अथअप्लिन उयषिअथ र तयउ मयध्क बउउचयबअज को अन्त्य गर्न,
- ❁ भ्रष्टाचारको अन्त्यको लागि संयन्त्रको विकास गर्न,
- ❁ कानुनको शासनलाई मुर्तरुप दिन,
- ❁ न्यायिक संरचनामा आमूल सुधार गरि नागरिकहरुले न्याय पाएको महसुस गर्ने वातावरण निर्माण गर्न,
- ❁ विभिन्न किसिमका जाती, धार्मिक, लिङ्ग, क्षेत्र, वर्ग लगायतका विभेदहरुलाई व्यवहारिक रुपमै अन्त्य गर्न,
- ❁ विगत ११ बर्ष देखिको आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वको रुपान्तरणको लागि,

के राजनीतिक दलहरूमा पुनर्संरचनाको आवश्यकता छ ?

नेपालका हाल चर्चामा रहेका राजनीतिक दलहरूको इतिहास त्यति लामो छैन । नेपाली कांग्रेसको जन्म करिब २००३ साल देखि भारतको बैरगानिया सम्मेलनबाट भएको देखिन्छ, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको जन्म २००६ सालदेखि भएको हो । यस अघि नै जन्मिएको राष्ट्रिय प्रजापरिषद् हाल अस्तित्वमा छैन । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र नेपाल सद्भावना पार्टी २०४७ सालको बहुदलिय व्यवस्थाको आगमन पश्चात नै भएको हो । हाल नेपालमा भईरहेका विभिन्न कम्युनिष्ट पार्टीहरू विभिन्न समयमा फुट्दै र कहिलेकाँही जुट्दै आएका छन् भने प्रजातान्त्रिक धारको पनि २००७ साल देखि २०१५ सम्मको अभ्यासमा र तत्पश्चात पनि फुट्ने र जुट्ने क्रम जारी रह्यो ।

यी सबै दलहरूमा थोरै वा धेरै रूपमा निर्णय शैली सामन्ति शैलीको हुने, अत्यन्तै औपचारिक रूपमा काम गरिने, केन्द्रियता (जनवादी वा दलगत) लाई निकै जोड दिने, दलभित्रै प्रजातान्त्रिकरणको अभाव भएको, नातावाद, कृपावाद र फरियावाद हावी भएको भन्ने गुनासाहरू नेपाली नागरिकहरूबाटै पटक-पटक आएका हुन् जसले गर्दा भ्रष्टाचार, असक्षम नेतृत्वको हावी हुने, पटक-पटक दलहरू फुट्ने, जनताका समस्याहरूको समाधानमा भन्दा आफ्नो समिकरणमै नेताहरूले ध्यान दिने, समावेशीकरण खोक्रो नाराको रूपमा मात्र हुने, जनतालाई एउटा विषय देखाएर मत लिने तर सत्तामा पुगेपछि राष्ट्रप्रति नै गद्दारीगर्न समेत पछि नपर्ने लगायतका समस्याहरू बिगत देखि नै देखा परेका हुन् ।

जातीय, वर्गिय र लैङ्गिक समानताका कुराहरू जति चर्को रूपमा उठाए पनि कुनैपनि दलले सहि अर्थमा समावेशीमुलक दलको रूपमा आफुलाई स्थापित गर्न नसकेको कुरा हालसम्मका सम्पूर्ण गतिविधीहरू र अभ्यासहरूले प्रष्ट देखाईसकेका छन् भने व्यूरोक्रेशिलाई आफ्नो अनुकूल प्रयोग गर्न खोज्ने भएका कारण पनि कर्मचारी प्रशासन क्षेत्र समेत पटक-पटक राजनीतिमा मुछिएको छ । आगामी दिनहरूमा दल भित्रै समावेशीकरण र सह-अस्तित्व कायम गर्दै नातावाद र औपचारिकतावादको अन्त्य गरी नेपाली नागरिकको सर्वोत्तम हितमा केन्द्रित हुने किसिमले दलहरूको सम्पूर्ण रूपान्तरणको लागी अत्यन्तै ढिला भइसकेको छ ।

परिच्छेद - ४

निर्वाचन प्रणाली

अप्रत्यक्ष/समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली के हो ? यो कसरी गरिन्छ ?

अप्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली भनेको जनताले सोभै उम्मेदवारलाई मत दिई जिताउने सोभो तरिका नभई जनताले केही प्रतिनिधीहरूलाई चुन्दछन् र ती प्रतिनिधीहरूबाट पुनः निर्वाचन गर्ने एउटा विधी हुन्छ भने अर्को जनताले व्यक्तिलाई मत नदिई कुनै दललाई मत दिन्छन् र उनिहरूले प्राप्त गरेको मतबाट प्रतिशतको आधारमा राजनीतिक दलहरूले आफ्ना प्रतिनिधीहरू नियुक्त गर्दछन् । उदाहरणको लागी मानौं हामी कहाँ आगामी संविधानसभाको निर्वाचनमा २०५ सिटको निम्ति प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीको आधारमा

निर्वाचन हुँदैछ भने २०४ सिटको लागि अप्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत राजनीतिक दलहरूले मत पाउनेछन् र त्यसैका आधारमा प्रतिशतमा सदर मतहरूको हिसाव गरी जसले जति प्रतिशत मत पाउँछन् ति दलहरूले आफुले प्राप्त गरेको प्रतिशतले २०४ लाई भाग गर्दा भागफल जति आउँदछ त्यत्तिका दरले सांसदहरू चुनेर पठाउँछन् ।

यस्तो पद्धतीका पनि केही फाइदा तथा बेफाइदाहरू हुने गर्दछन् । एकातर्फ यस प्रणालीद्वारा भ्रष्टाचारमा कमी आउने, दलप्रति वफादार हुने, पार्टी एकतामा जोड हुने, सरकार स्थिर हुने गर्दछ भने अर्कोतर्फ दलले चुनेका व्यक्तिहरू मात्र सांसद बन्न पाउने भएकाले जनताको प्रत्यक्ष भूमिकाबाट सांसद बनाउन पाउने अधिकार माथि असर पर्ने, पार्टीमा दलाली गर्ने, पार्टी नेतृत्वसँग कार्यकर्ता सधैं डराउनु पर्ने आदी समस्याहरू देखापर्न सक्दछन् भने सजगता नअपनाइएमा समावेशीकरणमा समेत समस्या पर्न सक्ने हुन्छ ।

नेपालमा के-कस्तो किसिमको मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाइदैछ ?

हामीकहाँ नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ६३ (३) बमोजिम मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाइदैछ । जसअर्न्तगत २०५ जना पुरानै प्रणाली अर्न्तगत प्रतिनिधीसभाको लागि जनताले चुनेर पठाए सरह क्षेत्र विभाजन गरी हरेक क्षेत्रबाट दलका वा स्वतन्त्र उम्मेदवारहरू निर्वाचनमा भाग लिनेछन् जनताले एक व्यक्ति एक मतको आधारमा आफुले चाहेको व्यक्तिलाई मत दिई विजयी गराउनेछन् जुन २०४७ सालको संविधान अर्न्तगत २०४८ साल, २०५१ साल र २०५६ सालमा भएको संसदिय निर्वाचन प्रणाली सरह हुनेछ ।

२०४ जनाको लागि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीका आधारमा प्रतिनिधीहरू चयन गरिन्छन् । यस प्रणाली अन्तर्गत जनताले कुनै व्यक्तिलाई सोभै मत दिदैनन् उनिहरूले कुनै दलको निर्वाचन चिन्हमा मतदान गर्दछन् र हरेक दलले प्राप्त गरेको देशभरिको सम्पूर्ण सदर मतलाई २०४ ले भाग गर्ने वा प्रतिशतले २०४ लाई भाग गर्दा आउने भागफल बराबर सांसदहरू हरेक दलले आफ्नो हिस्सामा परेका सांसदहरू नियुक्त गरेर पठाउनेछन् । अन्तिममा रहने एक वा बढिजनाको हकमा जुन दलको सबैभन्दा बढि मत बाँकी रहन्छ उसै दलले पठाउनेछ । यद्यपी यो ऐनद्वारा निश्चित गरिए बमोजिम हुन्छ । हाल सम्म ऐन बनिसकेको छैन ।

त्यसैगरी १६ जनाको लागि मन्त्रीपरिषद्ले सल्लाह र सहमतिका आधारमा सोभै नियुक्त गर्ने व्यवस्था गरिएको छ, जुन राष्ट्रिय जीवनमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरू, नागरिक समाज र वुद्धिजीविहरूबाट लिइने भनिएको छ जसको निष्पक्षतामा निकै औला ठड्याउन सक्ने ठाउँहरू छन् । यहि १६ जनाको सोभै नियुक्तिका कारण थुप्रै खतराहरू पनि आउन सक्ने सम्भावनाहरूको सम्बन्धमा हाल आवाजहरू उठिरहेका छन् ।

यसरी २०५, २०४ र १६ गरि जम्मा ४२५ जनाको संविधानसभा निर्माण गर्ने र सोही संविधानसभाले आगामी दीर्घकालीन र जनमुखि संविधानको निर्माण गर्ने कुरामा हालको पद्धती विश्वस्त छ ।

जनमत संग्रह र संविधानसभाको प्रथम बैठकबाट गरिने निर्णय के हो ?

जनमत संग्रह भनेको देशका सम्पूर्ण वालिग नागरिकहरूले मतदान गरी एउटा कुनै गम्भीर विषयमा निर्णयमा पुग्ने प्रक्रिया हो । २०३६ सालमा नेपालमा बहुदलीय व्यवस्था वा सुधारिएको पञ्चायती

व्यवस्था मध्ये एउटा रोज्ने सम्बन्धमा जनमत संग्रह गरिएको थियो । सुधारिएको पञ्चायती व्यवस्थाको पक्षमा ५६ प्रतिशत र बहुदलीय व्यवस्थाको पक्षमा ४४ प्रतिशत मत आएकोले पञ्चायती व्यवस्थालाई मान्यता दिइयो । यद्यपी उक्त निर्वाचनमा व्यापक रूपमा धाँधली भएको, हजारौं मतपेटिकाहरु कोशी नदीमा फालिएको भन्ने जस्ता आरोपहरु व्यापक रूपमा आएका थिए । तर निष्पक्ष रूपमा गरिएका जनमत संग्रहको कानुनी मान्यता तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अत्यन्तै प्रभावकारी हुन्छ ।

संविधानसभाको बैठकबाट निर्णय गरिने विषयको सम्बन्धमा पनि जनमतकै आधारमा गरिएको निर्णय सरह मान्ने गरिन्छ किनकी जनताबाटै चुनिएका व्यक्तिहरुले गर्ने निर्णय प्रभावकारी हुन्छ, यद्यपी नागरिकहरु प्रत्यक्ष रूपमा यस किसिमको निर्वाचनमा सहभागी भने हुँदैनन् ।

राजाको सम्बन्धमा संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट निर्णय गर्ने भन्ने स्पष्ट भएको र विगतका इतिहास र नेपाली राजनेताहरुका कतिपय कमी कमजोरीहरुका कारण हाल राजालाई सेरेमोनियल किङ्गडमको रूपमा राख्ने योजनाका साथ राजाको सम्बन्धमा संविधानसभाको पहिलो बैठकको सामान्य बहुमतले निर्णय गर्ने भन्ने भएकोले संविधानसभाको निम्ति सामान्य बहुमत राजाको पक्षमै आउने सम्भावना रहेको र त्यसले नपुग भएमा १६ जना प्रधानमन्त्रीले नियुक्ति गर्नेहरुबाट पुरा हुने र त्यत्तिले पनि नपुग भएमा संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट दोश्रो वा तेश्रो बैठकको निम्ति सारेर योजनाबद्ध तरिकाले राखिदैंछ भन्ने जन गुनासाहरु र बिज्ञहरुको राय भएका कारण र विगतका अनुभवहरुबाट पनि शंका गर्न सकिने प्रशस्त ठाउँहरु भएकाले नेपाली नागरिकहरु विश्वस्त हुनसक्ने आधारहरु कमै देखिएका छन् । यस तर्फ नागरिकहरु अत्यन्तै चनाखो भई आत्मनिर्णयको अधिकारको प्रयोग गर्नु जरुरी छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १५९ मा राजा सम्बन्धी निम्न व्यवस्था गरिएको छ । स्मरण रहोस् राजा सम्बन्धी व्यवस्था: (१) मुलुकको शासन व्यवस्था सम्बन्धी कुनै पनि अधिकार राजामा रहने छैन । (२) मुलुकको शासन व्यवस्था र सञ्चालन सम्बन्धी सबै काम प्रधानमन्त्रीले गर्नेछ । (३) राजसंस्था कायम राख्ने या नराख्ने सम्बन्धमा यस संविधानमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि संविधानसभाको पहिलो बैठकमा साधारण बहुमतबाट निर्णय गरिनेछ भन्ने व्यवस्था छ ।

नेपालको भावी निर्वाचन शैली कस्तो हुनु जरुरी छ र किन ?

निर्वाचन शैली कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा विद्वानहरुविच एकमत छैन । यद्यपी नागरिकहरुलाई कसरी बढि भन्दा बढि सहभागी बनाई भावी भविष्यको लागि दीर्घकालीन संविधान निर्माण गर्न सकिन्छ ? देश कसरी दीर्घकालीन शान्तिमा रुपान्तरित हुन सक्दछ ? मानव अधिकार संस्कृतिको विकास कसरी गर्न सकिन्छ ? भन्ने जस्ता अहम् सवालहरु नै आजका प्रमुख चुनौतीका विषयहरु भएकोले ति चुनौतीहरुलाई पार गर्दै राष्ट्रको समग्र भावी भविष्यको निर्माण गर्दै भावी सुनौलो भविष्यलाई सुनिश्चित गर्नु सम्पूर्ण नागरिक समाज, राजनीतिक दलहरु, पेशागत संघ संगठनहरु र सम्पूर्ण नेपालीहरुको दायित्व भएको कारण पनि निर्वाचनको शैलीका बैकल्पिक उपायहरु र यसका सबल पक्षहरुको विषयमा जानकारी पाउन सकिने भएकोले यसतर्फ छोटो चर्चा गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

विगतका निर्वाचनले थुप्रै समस्याहरु जन्माएको एउटै प्रतिनिधीसभाको सदस्य बन्नको लागि १९०० जनमत प्राप्त गर्ने व्यक्ति प्रतिनिधीसभाको सदस्य बन्ने तर त्यहि चुनावमा ४३००० मत ल्याउने व्यक्ति असफल हुने । अर्थात ४३००० हजार जनताले पत्याएको वा आफ्नो सार्वभौमिक अधिकार प्रयोग गरी मत

दिएको व्यक्ति एउटा सर्वसाधारण नागरिक सरह बन्नु र त्यहि निर्वाचनमा १९०० जनमतले विधायक बन्नु जनताको सार्वभौम अधिकारको दुरुपयोग मात्र हो । यहाँ तर्क के उठ्न सक्तछ भने दुर्गम जिल्लाको प्रतिनिधीत्वको लागि त्यसो गर्नु आवश्यक थियो । तर बिसनै नहुने कुरा के हो भने प्रतिनिधीसभा कुनै क्षेत्रको विकास निर्माण भन्दा पनि समग्र देशको लागि उपयुक्त कानुन निर्माण गर्ने निकाय हो, त्यसमा प्रतिनिधीत्व बहुदलीय व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरूले समान आधारमा लामो राजनीतिक इतिहास बोकेका सक्षम व्यक्तिहरूको चयन गर्नुपर्दछ न की भूगोलको आधारमा ।

बिगतको निर्वाचनमा ३३ प्रतिशत मत ल्याउने दलले अल्पमतको सरकार बनाउन सफल भयो भने ३६ प्रतिशत जनमत ल्याउने दल प्रतिपक्षको रूपमा बस्यो त्यस्तै ६ प्रतिशत भन्दा माथि मत ल्याउने दलको प्रतिनिधीसभामा प्रतिनिधीत्व नै हुन सकेन भने त्यहि समयमा एक प्रतिशत भन्दा पनि तल मत ल्याउने दलका ५ जना सदस्यहरू प्रतिनिधीसभामा आउन सफल भए । थुप्रै राजनीतिक दलका दिग्गज नेताहरू निर्वाचनको गलत शैलीका कारण हार्ने अवस्था आयो जुन राजनेताहरू विधायिकाको निम्ति अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन सक्दथे भने कतिपय व्यक्तिहरू जसको राजनीतिक इतिहास र अभ्यास नै छैन त्यस्ता व्यक्तिहरूले दादागिरी गर्ने र पैसाको भरमा निर्वाचन जित्ने काम भयो जसले बहुदलीय व्यवस्था माथि नै प्रश्न चिन्हहरू खडा गरे । यस किसिमको व्यवस्थाले सहि अर्थमा बहुदलीय व्यवस्थाको प्रतिनिधीत्व गर्दैन बरु बहुव्यक्तिय व्यवस्थाको मात्र प्रतिनिधीत्व गर्दछ ।

अतः जनताको सार्वभौमसत्ताको सहि रूपमा कदर गर्नको लागि यस किसिमको निर्वाचन प्रणाली सक्षम हुन नसक्ने भएकाले आगामी निर्वाचन प्रणालीलाई आमूल परिवर्तन गरी नयाँ ढंगले लैजाने किसिमको व्यवस्था संविधानमै व्यवस्थित हुनु जरुरी छ, जसले समावेशीकरण पनि गरोस र भ्रष्टाचार तथा अस्वच्छ प्रतिस्पर्धाको अन्त्य गर्दै समावेशीकरणलाई पनि व्यवहारिक रूपमै उतार्ने काम गर्न सक्दछ । उदाहरणको लागि **आगामी संविधानसभा निर्वाचनमा ४२५ जना** प्रतिनिधीहरू पठाउने व्यवस्था गरिएको छ । हरेक राजनीतिक दलले ४२५ जना व्यक्तिहरूको दक्षता, राजनीतिक अनुभव, कार्य कुशलता, क्षमता आदिको आधारमा प्रतिनिधीहरू चयन गर्दछन् जसमा अधिल्लो पंक्ति देखि नै समावेशीकरण शुरु हुन्छ । रोलक्रम अनुसार निर्वाचन अगावै **सवै राजनीतिक दलहरूले आफ्ना सवै प्रतिनिधीहरूको रोलक्रम सार्वजनिक रूपमा कम्तिमा १ महिना अगावै घोषणा गर्दछन्** जसभित्र १ नं.मा पार्टी प्रमुख वा अन्य कुनै व्यक्ति, २ नं.मा सशक्त महिला नेतृ त्यसपछि सशक्त रूपमा काम गरेको दलित, जनजाती/आदीवासी र पिछडिएको क्षेत्रको प्रतिनिधी गर्दै एवम् रितले हरेक राजनीतिक दलले प्रतिनिधीहरूको घोषणा गर्दछन् । वा **हरेक १० जना भित्र निश्चित प्रतिशत समावेशीकरण हुनुपर्ने अनिवार्य संवैधानिक व्यवस्था समेत गरिनु** पर्दछ । जनताले मत व्यक्तिलाई नभई दलको एउटा निश्चित चिन्हलाई दिन्छन् । आएको सदर मतलाई ४२५ ले भाग गरिन्छ । उक्त भाग गर्दा आएको भागफल नै पार्टीको प्रतिनिधी संख्या हुन आउँछ । जति प्रतिनिधी संख्या त्यस दलबाट पर्न आउछ त्यति नै क्रमसंख्या सम्मका व्यक्तिहरू उक्त निर्वाचनमा सफल हुन्छन् । यसभित्र भौगोलिक क्षेत्रहरूलाई समेत राजनीतिक दलहरूले आधार मानी उमेदवारको क्रम तोक्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

विश्वमा विभिन्न प्रकारका निर्वाचन प्रणाली प्रचलनमा रहेको भएता पनि मुलत समानुपातिक प्रतिनिधीत्व (सप्र) र पहिलो टुङ्गो पारगर्नेले चुनाव जित्ने प्रणाली वढी प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । नेपालको सम्बन्धमा ती दुवै पद्धति आवश्यक देखिन्छ । व्यवस्थापकीय अङ्गको रूपमा दुईसदनको व्यवस्था गर्ने । तल्लो सदन प्रणाली अनुसार छनौट गर्ने तथा माथिल्लो सदन समानुपातिक प्रणाली अनुसार छनौट गर्ने । तल्लो सदनको निर्वाचन हुदाँ प्रत्येक दशकमा गरिने जनगणनालाई आधार मानी त्यसैको आधारमा सवै वर्ग र समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधीत्व हुनेगरी राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवारी दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने । माथिल्लो सदनको निर्वाचन हुँदा तल्लो सदनमा विजय हासिल गर्ने राजनीतिक दलले प्राप्त गरेको मत

संख्याको आधारमा निर्वाचित गर्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने । राजनीतिक दलले निर्वाचित गरी पठाउँदा जनसंख्याको न्यायोचित अनुपातमा सबै वर्ग, लिङ्ग, समुदाय तथा जातजाती समेटिने गरी पठाउनुपर्ने ।

संविधानको निर्माण तथा जारी भएपछि अर्को निर्वाचन नभएसम्मको लागि सम्बन्धीत सदनको रूपमा कार्य गर्ने । संविधान निर्माण भई लागु भएपछि संविधानसभा अन्तरिम व्यवस्थापिकाको रूपमा रहने । तर विडम्बना नेपालको अन्तरिम संविधानमा संविधानसभाको अवधि संविधान निर्माण भई जारी हुँदासम्मको लागि तोकिएको छ भने उक्त संविधान जारी भएपछि अर्को निर्वाचन नभएसम्मको लागि कसले जिम्मेवारी लिने ? भन्ने व्यवस्था त्यसमा छैन । संविधानसभाले नै अर्को निर्वाचन नभएसम्म अन्तरिम सरकारको रूपमा भूमिका खेल्ने हुनुपर्दथ्यो । अब नेपालको अन्तरिम संविधान संशोधन गरेर वा उक्त बन्ने संविधानमा अन्तरिमकालमा कसले हेर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था राखिनु पर्दछ अनि मात्र बाटो सरल हुँदै जानेछ ।

यस किसिमको व्यवस्थाबाट कम्तिमा पनि निम्न किसिमका फाइदाहरु हुन्छन् :-

- * निर्वाचनमा धाँधली हुने कम सम्भावना हुन्छ ।
- * उमेदवार व्यक्तिगत रूपमा भन्दा पार्टीगत रूपमा सक्रिय हुन्छ, जसले गर्दा दलिय व्यवस्था दरिलो हुन्छ ।
- * चाहे बमोजिमको समावेशीकरण व्यवहारिक रूपमै हुन सक्तछ ।
- * भ्रष्टाचारमुक्त निर्वाचन प्रणालीको विकासको लागि आधार तयार हुन्छ ।
- * पार्टीका दक्षव्यक्तिहरु सरकारबाट बाहिरिनुपर्ने र भ्रष्टाचारी तथा दादाहरु भित्रिने क्रम रोकिन्छ ।
- * दलहरु फुट्ने क्रममा कमी आउछ ।
- * जनताको मतको कदर यथार्थ र सहि रूपमा हुन्छ
- * यसले स्थानिय निकायको अधिकारलाई फराकिलो पारी हस्तक्षेप विहीन रूपमा अगाडी बढ्नमा सहयोग पुऱ्याउदछ आदि ।

नागरिकहरुले आफुमा निहित सार्वभौम शक्ति प्रयोग गर्ने अचुक हतियार नै निर्वाचन हो । निष्पक्ष निर्वाचनको प्रत्याभुति विना जनताले आफुमा निहित शक्तिको सही प्रयोग गर्न पाउँदैन ।

२ वटा मतपत्र भनेको के हो ? यो कसरी प्रयोग हुन्छ ?

दुईवटा मतपत्र आगामी संविधानसभाको निर्वाचनको लागि प्रयोग गरिने भन्ने निर्णय भईसकेकोले र सोही बमोजिमको ऐनको निर्माण हुने सम्भावना भएकोले यस सम्बन्धमा संक्षिप्त जानकारीको नितान्त आवश्यक देखिएको छ । माथि उल्लेख गरिए बमोजिम आगामी संविधानसभाको निर्वाचनमा मिश्रित प्रणाली अवलम्बन गरिने विषयमा एकमत भएको तर उक्त मिश्रित प्रणाली अन्तर्गत हुने निर्वाचनको प्रत्यक्ष निर्वाचन र अप्रत्यक्ष निर्वाचनको लागि प्रयोग गरिने मतपत्र एउटा हुने वा दुईवटा प्रयोग गर्ने भन्ने निकर्षाल नभएका कारण अन्यौल भएकोले अब २ वटा मतपत्र अलग-अलग प्रयोग गर्ने र ति राख्ने मतपेटिका समेत अलग-अलग हुने भन्ने कुरामा अब शंका रहेन । तर अभैपनि २ वटा मतपत्र व्यक्तिले एकै पटकमा लिएर गई मत दिने हो वा अलग-अलग लाईनमा लाईन लाग्नु पर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट छैन । आगामी निर्वाचन ऐन र नियमावलीद्वारा स्पष्ट हुने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।

एउटा मतपत्रमा आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रहरुबाट उम्मेदवार भएका व्यक्तिहरुको निर्वाचन चिन्हहरु हुन्छन् जसमा जुन क्षेत्रबाट जतिजना उमेदवारहरु हुन्छन् त्यति नै चिन्ह भएको मतपत्र हुन्छ भने अर्को मतपत्रमा निर्वाचन आयोगले मान्यता दिएका देशभरिका सम्पूर्ण दलहरुको निर्वाचन चिन्ह निर्वाचन आयोगले प्रदान गरे बमोजिम हुन्छ । दोश्रो मतपत्रमा धेरै चिन्हहरु हुने भएकोले र एकै पटकमा दुईवटा मतपत्र प्रयोग गर्नुपर्ने भएकोले नागरिकहरुलाई यस सम्बन्धमा जानकारी गराउनु नितान्त आवश्यक छ ।

यदि दुई पटकमा गरी मत दिने व्यवस्था गरियो भनेपनि निर्वाचन चिन्हमा भुक्किने सम्भावना अत्यन्तै तीव्र हुन्छ र संविधानसभाको उद्देश्य नै असफल हुन सक्ने सम्भावना बढि हुन्छ । अतः सम्पूर्ण राजनीतिक दल तथा नागरिक समाजले यस सम्बन्धमा चाँडै नै स्पष्ट भई जानकारी गराउनु निकै ढिला भइसकेको छ ।

निर्वाचन धाँधलीरहीत बनाउन को-कसले, के कस्ता सावधानीहरु अपनाउनु पर्दछ र किन ?

नागरिकहरुले आफुमा निहित सार्वभौम शक्ति प्रयोग गर्ने अचुक हतियार नै निर्वाचन हो । निष्पक्ष निर्वाचनको प्रत्याभुति विना जनताले आफुमा निहित शक्तिको सही प्रयोग गर्न पाउदैन । नागरिक समाज यस्तो सामाजिक संरचना हो जसले राज्यको समग्र शासन माथि नियन्त्रण र सन्तुलन दिइरहेको हुन्छ । जुन देशमा दरिलो नागरिक समाज छ र नैतिकवान चरित्रको सरकार छ, त्यहाँ सही अर्थमा जनता सार्वभौमसत्ता सम्पन्न हुन्छन् । नागरिक समाज आफैमा राजनीतिक क्रियाकलापहरुमा सहभागी हुने निकाय होइन र यो संगठित रुपमा नै हुन्छ भन्ने पनि छैन तर यसको भुमिका समग्र राष्ट्र र जनताको हितमा मानवीय सिद्धान्तहरु अवलम्बन गर्दै राज्यका अङ्गहरुलाई सही मार्गमा डोय्याउने कार्य गर्दछ ।

यसैगरी मानवअधिकार क्षेत्रमा कार्यरत गैरसरकारी संघ संस्थाहरुले पनि नागरिक समाजको भुमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् तर उनिहरुले पुर्ण रुपमा मानवीयताको क्षेत्रमा लागु गरिने मुल्य मान्यता र सिद्धान्तहरुको अनुशरण गरेको हुनुपर्दछ । राज्यका विभिन्न अङ्गहरुलाई आफ्नो जिम्मेवारी प्रति सजग गराउने, राज्यलाई निरंकुश हुन नदिने तर्फ पहल गर्ने, नागरिकहरुको मौलिक अधिकारहरुको सम्बन्धमा वकालतगर्ने निकायले द्वन्द्व रुपान्तरणको प्रक्रियामा राज्यका सम्पूर्ण जिम्मेवारीहरु प्रति राज्यलाई सजग गराई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरुमा लविङ्ग गर्ने, नागरिकहरुलाई उनिहरुको अधिकारको सम्बन्धमा सचेत बनाउने, द्वन्द्वको अवस्थामा भएका दोषीहरुलाई कारवाही गर्न र पीडितहरुलाई न्याय दिलाउनको लागि पहल गर्ने एउटा 'वाचडग' (निगरानीकर्ता) को रुपमा कामगर्ने भएकोले यतिवेला शान्ति तथा मानव अधिकार क्षेत्रमा कामगर्ने गैरसरकारी संघ संस्थाहरुको पनि अत्यन्त गहन भुमिका छ । समग्रमा संविधानसभाको निर्वाचनको अनुगमन नागरिक समाज, पत्रकार, मानवअधिकारकर्मीहरुबाट मात्र सम्भव छ । राजनीतिक प्रतिवद्धताको दृष्टिले निष्पक्ष र धाँधलीरहीत निर्वाचनगर्ने प्रतिवद्ध देखिएपनि त्यसको व्यावहारिक पक्ष अत्यन्त तीतो हुने कुरा हिजोको इतिहासले देखाएको छ, त्यसको चनाखोपुर्ण रुपमा मानवीय कानुन तथा मानवअधिकारका मुलभुत सिद्धान्तहरुको आधारमा अनुगमन गर्नु जरुरी छ त्यसको लागि नागरिक समाज एकमात्र चनाखो निकाय हो । त्यसैगरी हिजो भएका द्वन्द्वका मुख्य कारणहरुको पहिचान गरी आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरुको परिपूर्तिर्तर्फ राज्यलाई जवाफदेही बनाउदै लैजानु र विकासको अधिकारतर्फ र आफ्नो अधिकार प्रति सचेत पनि बनाउदै समान अवसरको लागि र सबैको सबै क्षेत्रमा पहुँच ९भ्रबप्लिथ, भत्रगप्लथ, मप्ललप्लथ ७ वाकतप्लभ ायच बर्षि० भन्ने उक्तिलाई सार्थक बनाउने जिम्मेवारी पनि नागरिक समाज तथा मानवअधिकारकर्मीहरुको हो । त्यहि कुराको पुष्टि हिजोको नागरिक आन्दोलनले सुरुका दिनहरुमा राजनीतिक दलहरुको नेतृत्व गरेबाट हुन्छ ।

ग्रामीण नागरिक समाज आफैमा सिमान्तिकृत प्रायः हुन पुगिरहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा संविधानसभा जस्तो नौलो विषयमा उनीहरु आफैपनि पुर्ण रुपमा विज्ञ नभएको अवस्थामा सम्पुर्ण नेपालीहरुलाई नेपालको भावी भविष्य, आगामी निर्वाचन प्रणालीको खाका, जनताले संविधानसभामा के को लागी भाग लिने ? के हो संविधानसभा ? जस्ता अहम् सवालहरुमा जानकारी गराउने र आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वको कडा प्रहारबाट भर्खरै मात्र टाउको उठाउने मौका पाएका नागरिकहरुको मतदानको अधिकार भनेको के हो ? यसलाई कसरी सुनिश्चित गर्ने ? स्वतन्त्र र त्रासविना निर्वाचनमा भाग लिन पाउने उनीहरुको अधिकारको रक्षा के कसरी गर्ने ? त्रासदीपुर्ण वातावरणमा भएको निर्वाचनको परिणाम के हुन सक्दछ ? त्यस्तो निर्वाचनबाट आएको प्रतिफलबाट कस्तो संविधान र देशको भावी भविष्य निक्यौल हुन सक्दछ ? आदि जस्ता अत्यन्तै महत्वपुर्ण सवालहरुमा जानकारी गराई संविधानसभाको निर्वाचन तथा आगामी संविधान निर्माण प्रक्रियामा उनीहरुको सही किसिमको सहभागिता तथा सक्रियतामा जोड दिनुपर्ने र त्यसैमा मात्र समावेशी संविधानको खाका कोरिन सक्ने कुरा एवम् नागरिकहरुलाई यो संविधान हाम्रो हो र देशको भावी भविष्यका निर्माता हामी नै हौं भन्ने भावनाको विकास गर्न ग्रामीण क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक समाजको अत्यन्तै महत्वपुर्ण भुमिका रहन्छ ।

त्यसैगरी बिगतको आन्तरिक द्वन्द्वका पीडकहरुलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई न्याय दिलाउने कुरामा समेत स्थानीय स्तरमा कार्यरत नागरिक समाजको अत्यन्तै महत्वपुर्ण भुमिका हुने र सत्तामा गएकाहरु सधै निरंकुश हुदै जाने शक्ति र सत्ताको स्वभाव नै भएका कारण पनि उनीहरुलाई नागरिक आवाज बुलन्द गर्दै नागरिक अधिकारको निम्ति सोचन बाध्य बनाउने निकाय पनि नागरिक समाज नै भएका कारण यति गहन जिम्मेवारी सम्हाल्ने निकाय अत्यन्तै गम्भीरतापूर्वक परिवर्तित वर्तमान सन्दर्भमा मानवअधिकार क्षेत्रमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ संस्थाहरु, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा नागरिक समाजले आगामी संविधानसभाको निर्वाचनको गम्भीररुपमा अनुगमन गरीरहनेछ । यस बीचमा तयार भएको वृहत सम्झौता (कार्तिक २२ गते भएको), विस्तृत शान्ति सम्झौता, हतियार अनुगमन सम्झौता, र अन्तरिम संविधान तथा अन्तरिम संसदका गतिविधीहरु र यिनको कार्यान्वयन, संविधानसभाको निर्वाचनको अनुगमन र यसको व्यापक प्रचार-प्रसारको काम गर्दै सबै खालका सम्झौताहरुको इमान्दारिताका साथ पालना भए नभएको अनुगमन गर्ने काम गर्नु जरुरी छ र सोको कार्यान्वयनको लागि दवाव दिने काम निरन्तर जारी रहनेछ । त्यस विचमा प्रशासनबाट र स्वयं व्यक्तिगत रुपमा सुरक्षा निकायबाट जनताको अधिकारको रक्षार्थ निरन्तर लागिरहने कुरामा शंकारहीत तवरले जनतालाई पुष्टि गर्दै सो तर्फ यो अङ्ग अत्यन्तै जिम्मेवार भएको प्रमाणित गर्न जरुरी छ ।

भाग २६, १६७ धारा र २ अनुसुची भएको अन्तरिम संविधानको धारा १४९ मा राजा सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत राजालाई अघोषित निलम्बनमा राखिएको छ, धारा १५० मा भएको संवैधानिक परिषद् निरंकुश जस्तो देखिएको छ जस अन्तर्गत गठन हुने स्वतन्त्र र स्वायत्त भनिने आयोगहरु स्वायत्त हुने कुरामा प्रशस्त शंका गर्ने ठाउँहरु छन् भने धारा १५७ मा महत्वपुर्ण विषयमा जनमतसंग्रहमा जानसक्ने प्रावधान राखिएको छ र धारा १४८ मा संविधान संशोधन सम्बन्धी व्यवस्था समेत राखिएकोले यसै अन्तरिम संविधानमा निकाशहरु पनि केही हदसम्म राखिएका छन् । यसको प्रयोग असल नियतले हुनसकेमा आगामी दिनहरुमा सुनौलो भविष्यतर्फ उन्मुख हुने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।

अन्त्यमा, सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा व्यक्त गरेका र प्रतिवद्धता, जाहेर गरेका मानवअधिकार तथा नागरिक अधिकारहरुलाई व्यवहारमा उतार्ने किसि यसको व्यवहारिक प्रयोग हो, जसले मानवअधिकार प्रति आत्मादेखि प्रतिवद्धता जाहेर गर्न सकेमा देशमा साँच्चै मानवअधिकार संस्कृतिको विकास हुन सक्दछ । जनमतद्वारा सार्वभौमसत्ताको निर्वाध रुपमा प्रयोग गर्ने यसको किसि हो भने सहभागितामुलक शासन व्यवस्थामा मात्र नागरिकले आफ्नो अधिकार निर्वाध रुपमा उपयोग गर्न पाउछन् । यसको निम्ति दरिलो संस्थागत र सरकारी प्रतिवद्धतालाई खरो उतार्न यसभित्र कार्यरत सम्पुर्ण निकायहरुको नसानसामा मानव

अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रता, न्याय, समानता, मर्यादा, आदिको गहिरो ज्ञान आवश्यक छ । सत्तामा गएकाहरु सधै निरंकुश हुदै जाने शक्ति र सत्ताको स्वभाव नै भएका कारणपनि उनीहरुलाई नागरिक आवाज बुलन्द गर्दै नागरिक अधिकारको निम्ति सोचन बाध्य बनाउने निकाय पनि नागरिक समाज नै भएका कारण यति गहन जिम्मेवारी सम्हाल्ने निकाय अत्यन्तै गम्भीरतापूर्वक लागिपर्नु जरुरी छ । र यसै बमोजिम ग्रामीणस्तरमा काम गर्ने नागरिक समाजका अगुवाहरु जनताको मतदानको अधिकार सुनिश्चित गर्न, शान्तिपूर्ण वातावरणमा निर्वाचन भए नभएको अनुगमन गर्न र नेपालको भावी भविष्यलाई सुनिश्चित गर्न व्यापक जनसहभागितालाई जोड दिन कटिबद्ध हुनु जरुरी छ ।

त्यसको लागी राजनीतिक दलहरुले आगामी दिनहरुमा आफुलाई खरो उतार्नेछन् र नागरिक समाजले यसलाई कसि लगाउनेछन् अन्त्यमा हामी सुनौलो भविष्यको लागि नेपाललाई सुन्दर शान्त विशालको अवधारणा व्यवहारिक रुपमा प्रयोग हुने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।

परिच्छेद-५

शान्ति स्थापनाको लागि केही सैद्धान्तिक मान्यताहरु

अन्तरिम व्यवस्थापिका र अन्तरिम सरकार भनेको के हो ? यसको अवधि कति हुन्छ ?

अन्तरिम व्यवस्थापिका भनेको कुनै पनि व्यवस्था परिवर्तन भई पुरानो खालको पद्धतीको अन्त्य भई अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि विधायिकी काम गर्नको लागि व्यवस्था गरिने विधायिकी अङ्ग हो । अन्तरिम व्यवस्थापिकाको प्रयोग नेपालमा पहिलोपटक २०६३ सालमा भएको हो भने यो संसारकै लागि

पनि एउटा उदाहरण हो । यस अघि पनि अन्तरिम सरकारको व्यवस्था गर्ने चलन थियो उदाहरणको लागि २०४६ सालको जनआन्दोलन पछि कृष्ण प्रसाद भट्टराईको नेतृत्वमा अन्तरिम सरकारको गठन भएको थियो तर अन्तरिम विधायिका वा संसदको गठन भने भएको थिएन ।

२०६३ को आन्दोलन पश्चात पनि कतिपय विद्वानहरूले अन्तरिम संविधानको आवश्यकता नभएको, केवल अन्तरिम सरकार गठन गरी छिटो भन्दा छिटो संविधानसभाको निर्वाचन गर्नुपर्ने र आवश्यक परेमा अति आवश्यक ऐनहरू अन्तरिम सरकारले नै निर्माण गरी काम गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने सल्लाह दिइएको थियो तर निर्वाचन सम्बन्धी विभिन्न ऐनहरू पारित गर्नुपर्ने भएकोले र शक्ति समिकरणको लागि पनि अन्तरिम सांसद चाहिन्छ भन्नेहरू पनि भएका कारण अन्तरिम सांसदको निर्माण गरिएको हो जसमा पुराना सदस्यहरूका अलावा माओवादीबाट ७३ जना र नागरिक समाज तथा बुद्धिजीवीहरूबाट गरी ४८ जना (तर व्यवहारमा यो पनि दलहरूकै भागवण्डामा पारियो) थपगरी ३३० जनाको अन्तरिम सांसदको संख्या पुऱ्याइयो ।

अन्तरिम सरकार भन्नाले अर्को मुल कानुन बनी लागु नहुँदासम्मको लागि सञ्चालन हुने काम चलाउ सरकार हो, हामीकहाँ माओवादी सम्मिलित सरकार गठन भइसकेको छ । यसको अवधि कानुनद्वारा अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि हुन्छ ।

अन्तरिम व्यवस्थापिका वा संसदको अवधि सम्बन्धमा अन्तरिम संविधानको धारा ४५(४) मा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरिएको छ जस अनुसार, “व्यवस्थापिका-संसदको कार्यकाल संविधानसभाको पहिलो बैठक बसेपछि समाप्त हुनेछ ।” यसको अर्थ जति छिटो संविधानसभाको निर्वाचन हुनसक्यो त्यति नै छिटो यसको कार्यकाल पनि समाप्त हुनेछ ।

लोकतन्त्र भनेको के हो ?

लोकतन्त्र हिन्दी भाषाबाट आएको शब्द हो । अंग्रेजी शब्द म्फयअचवअथू को नेपाली रूपान्तरण प्रजातन्त्र हुन्छ र नेपालीमा नौलो जनवाद भन्ने शब्दले पनि अंग्रेजीमा ‘डेमोक्रेसी’ नै जनाउँदछ । ‘प्रजा’ भन्ने शब्द राजाको विपरितार्थ वा शासक राजा हुने ठाउँमा शासितहरूलाई प्रजा भन्ने अर्थमा आएको र प्रजातन्त्रका नाउँमा नेपालमा बिगतमा नाङ्गो नाँच नाचिएकोले र संसारका अत्यन्तै क्रुर तानाशाहहरूले पनि आफुलाई प्रजातान्त्रिक भन्ने गरेको र आफ्नो शासन व्यवस्थालाई प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था भन्ने गरेकोले यो शब्द नै अत्यन्तै विवादमा परेको देखिन्छ भने नेपाली अर्थमा शाब्दिक रूपमा राजालाई स्वीकार गर्दा मात्र प्रजा हुने भएकाले पनि ‘प्रजातन्त्र’ भन्ने शब्द यसपटकको आन्दोलनले प्रयोग गर्न नचाहेको प्रष्ट हुन्छ । यतिसम्मकी जर्मनको हिटलरले सम्म आफ्नो व्यवस्थालाई प्रजातन्त्र भन्ने गरेको र पाकिस्तानका सैनिक शासक परवेज मुसरर्फले पनि प्रजातन्त्र नै भन्ने गरेकोले प्रजातन्त्र भन्नाले अमेरिकी पूर्व राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्गनले भनेजस्तो “जनताद्वारा, जनताको लागि जनताले नै निर्माण गरेको व्यवस्था हो” भन्ने मान्यतामाथि नै प्रश्न चिन्ह खडा भएका छ । यस अर्थमा नेपालका आन्दोलनकारी दलहरूले ‘लोकतन्त्र’ भन्ने शब्द भारतबाट सापटी लिएको जस्तो देखिन आएको भएतापनि ‘लोक’ भन्ने शब्द नेपाली भाषामा पनि भानुभक्तिय कालदेखि नै प्रयोग भएको पाईन्छ ।

नेपाली सन्दर्भमा ‘जनतन्त्र’ वा ‘नागरिकतन्त्र’ भन्ने शब्द उपयुक्त हुन सक्दछ, यद्यपी हिन्दी शब्द ‘लोकतन्त्र’ भनौं वा ‘प्रजातन्त्र’ भनौं वा ‘म्फयअचवअथ’ भनौं वा ‘जनतन्त्र’ वा ‘नागरिकतन्त्र’ सबैको अर्थ एउटै हो जहाँ जनताले जनताको लागि जनताद्वारा नै निर्माण गरिएको शासन व्यवस्था हुन्छ ।

हामीले सामाजिक लोकतन्त्रलाई ध्यान दिनु जरुरी छ । सामाजिक लोकतन्त्र भनेको स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वलाई जीवनका सिद्धान्तहरूको रूपमा पहिचान गर्ने पद्धती हो । त्यसैले भारतका डा. अम्बेडकरले भनेका छन्-“समानता विनाको स्वतन्त्रताले धेरै माथी अल्पको स्थितीको सृजना गर्दछ ।”

स्वतन्त्रता विनाको समानताले व्यक्तिगत पहलको अन्त्य गर्दछ, भने भातृत्व विनाको स्वतन्त्रता र समानता अप्राकृतिक हुन्छ ।

नेपालमा समावेशी लोकतन्त्र के-का लागी ?

नेपालमा समावेशी लोकतन्त्रको व्यापक चर्चा र परिचर्चा भएको छ तर यो के का लागी ? भन्ने प्रश्नको सही जवाफको खाँचो छ । नेपालको हालसम्मको राजनीतिक अभ्यासमा बहुसंख्यक जाती, जनजाती, महिला, भाषाभाषी र क्षेत्रको प्रतिनिधीत्व हुन नसकेका कारण केही वर्गहरु मात्र माथि उठ्न सकेको, अन्य वर्गहरु सिमान्तिकृत हुदै गएको भन्ने तथ्यहरुले आगामी लोकतन्त्र समावेशी हुनुपर्ने जसले नेपालका कम्तिमा पनि निम्न विषयहरुलाई सम्बोधन गर्न सक्दछ, भन्ने मान्यता राखिएको छ:-

- बहुसंख्यक नागरिकहरुलाई शासनमा सहभागी गराउनको लागी
- राज्यको पुनर्संरचनाको लागी
- राष्ट्रको समानुपातिक र दिगो विकासका लागी
- लोकतन्त्रलाई संस्थागत रुपमा विकास गर्न
- राष्ट्रिय एकतालाई दरिलो बनाई राख्न
- द्वन्द्व रुपान्तरण गर्न
- राज्यसत्तामा समानुपातिक प्रतिनिधीत्व निश्चित गर्न
- मुलुकलाई बिखण्डन हुनबाट बचाउन
- दिगो शान्ति र राजनीतिक स्थायित्व कायम गर्न
- पछाडि पारिएका वर्गहरुको हैसियतलाई माथी उठाउन
- मानवअधिकार संस्कृतिको विकास गर्न

गणतन्त्र भनेको के हो ?

गणतन्त्र भन्नाले राजाविहीनको अवस्थालाई जनाउँदछ, अर्थात राजाको हैसियत राजाको रुपमा नभएको र कुनैपनि किसिमको शासनसत्तामा राजाको कुनै हैसियत वा ठाउँ नभएको अवस्थाको सरकारलाई गणतन्त्रात्मक सरकार भनिन्छ, भने त्यस किसिमको राज्यलाई गणतन्त्रात्मक राज्य भनिन्छ । 'गण' भन्नाले नागरिक हो भने 'तन्त्र' भन्नाले शासन हो । अर्थात नागरिकहरुको शासन व्यवस्थालाई गणतन्त्र भनिन्छ, जहाँ नागरिकहरु सार्वभौमसत्ता सम्पन्न हुन्छन्, जनताले चुनेका व्यक्तिहरु विधायक वा सरकारमा सहभागी हुन्छन् र नागरिकहरुले चाहेको समयमा उनीहरुलाई सत्ताच्युत गर्न सक्दछन् । सरकारमा बस्नेहरु वा विधायकको रुपमा बस्नेहरु पनि नागरिकहरुकै छोरा छोरी हुन्छन् र उनीहरु सधै नागरिकहरु प्रति जवाफदेही हुन्छन् । जसले नियुक्त गरी पठाएको हुन्छ, उसप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने भएकाले उनीहरुले नागरिकहरुको हितको निम्ति नागरिकहरुकै माग बमोजिम शासनमा सहभागी भएका हुन्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

१९औं शताब्दि र २०औं शताब्दिको मध्यसम्म विश्वमा राजतन्त्रको बोलवाला रहेको भएपनि २१औं शताब्दिमा राजतन्त्रको अस्तित्व क्रमशः घट्टदै गएको मानिन्छ । हाल नागरिकहरूले जन्मेकै आधारमा कोही राजा हुने र आफुमाथि शासन गर्ने कुरालाई स्वीकार गर्न नसक्ने भएका कारण र राजतन्त्र प्रायः जनहीत भन्दा तानाशाही बन्दै जाने भएका कारण पनि लोप हुदै गएको मान्न सकिन्छ । नेपालमा पनि पछिल्ला दिनहरूमा राजतन्त्र निकै संकटमा परेको मानिन्छ, भने आगामी संविधानसभाको निर्वाचन पछाडि बस्ने संविधानसभाको पहिलो बैठकको सामान्य बहुमतले राजाको भविष्य निकर्षाल गर्दैछ ।

दिगो शान्ति भनेको के हो ? यसको स्वरुप कस्तो हुन्छ ?

दिगो शान्ति भन्नाले सही अर्थको र सबै अधिकारले सु-सम्पन्न भएको शान्तिलाई मान्ने गरिन्छ । शान्तिको अवस्थाको चर्चा गर्दा द्वन्द्वपछिको शान्ति वा युद्ध विरामको अवस्थालाई शान्तिको रूपमा बुझ्ने गरेको धेरै ठाउँमा पाईन्छ, तर शान्तिको अर्थ निकै बृहत रूपमा बुझ्नु जरुरी छ । हातहतियारहरू नपड्केको अवस्था वा कुनै किसिमको हिंसा प्रतिहिंसालाई मात्र अशान्ती वा द्वन्द्व मान्न सकिदैन । हिंसा वा प्रतिहिंसा त द्वन्द्वको चरम रूप मात्र हो । हिंसा त्यत्तिबेला मात्र भड्किएको हुन्छ, जब व्यक्ति वा समुह वा समुदायले आफ्नो अधिकार प्राप्तिको लागि हिंसावाहेक अर्को बाटो देख्दैन वा माओत्सेतुङ्गले भनेभै “सत्ता बन्दुकको नालबाट मात्र प्राप्त हुन्छ ।” १९क्यखभचभञ्जलतथ अफभक ाचफ दबचचर्भा या नगल० भन्ने कुरालाई मात्र विश्वास गरिएको हुन्छ । तर जीाज्वचत को ूक्यअष्भतथ फ्क लयत ब कगषकष्मभ अगिद दभअवगकभ प्त जबक ब न्प्लषग अयलतभलत या न्यचवप्तिथू अर्थात “समाज आत्महत्या गर्ने क्लव होइन किनकी समाजमा न्युनतम रूपमा भएपनि नैतिकता हुन्छ” भन्ने भनाईमा विश्वास राख्नेहरूले बन्दुकमा विश्वास राख्दैनन् । यस्तो अवस्थामा बाहेक हिंसा र प्रतिहिंसा नै अशान्ति हो भन्ने होइन । अभ निरंकुश शासन भएको वा कुनैपनि किसिमको सैनिक शासन भएका ठाउँहरूमा प्रायः शान्ति भएको देख्न पाईन्छ, तर त्यो सहि अर्थको शान्ति होइन केवल मुर्दा शान्ति मात्र हो, जहाँ नागरिक आवाजहरू दबाइएका हुन्छन् । नागरिकहरूलाई मानवअधिकार, नागरिक स्वतन्त्रता र न्यायको प्रत्याभुति दिलाईएको हुदैन । उदाहरणको लागि नेपालमा राणा शासनको पुरै अवधिमा यस्तै भएको मानिन्छ, भने नेपालमा पञ्चायती काल र प्रकारान्तरले २०४७ पछि पनि भण्डै त्यहि अवस्था रह्यो ।

राजनीतिक रूपमा हाल केही राम्रा दृष्यहरू देखापरेका छन्, तर हिजोका ११ वर्षे आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वका घाउहरू आलै छन्, राजनीतिक दलहरूको आममाफि दिने प्रचलन उस्तै देखिन थालेको छ, हजारौं बालबालिका टुहुरा भएका छन्, कैयन महिलाहरू विधवा भएका छन्, विस्थापितहरूको पुनर्स्थापनाको लागि अभै लामो समय लाग्ने सम्भावना छ । बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको अवस्था सार्वजनिक हुन सकेको छैन । सैद्धान्तिक रूपमा मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनप्रति अत्यन्तै गुलिया सहमतिहरू भएका छन्, दुवै पक्षले थप सैन्य भर्ति गर्ने छैनन् भन्ने कुरा सम्भौतामा स्पष्ट किटान गरिएको छ, तर हालसालै भर्ति भएका भन्ने थुप्रै समाचारहरू पढ्नमा आएका छन् । मानवअधिकार तथा मानवीय कानून विरुद्ध कार्यगर्ने र बिगतको आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वका दोषीहरूलाई कारवाही गर्ने प्रतिवद्धता जनाइएको छ, तर रायमाभी आयोगको प्रतिवेदन नै कार्यान्वयन हुने कुरामा नेपाली जनताले शंका गर्न थालेका छन् ।

यसरी प्रतिवद्धताहरू धेरै जनाउने तर व्यवहारमा त्यसको परिपालना भएन भने नेपाली जनताहरूले पुनः विद्रोह गर्ने वातावरण सृजना हुनेछ । अतः दण्डहीनताको अन्त्य, कानुनी शासनको पुर्ण प्रत्याभुति, मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति, भ्रष्टाचारको उन्मुलन, राजनीतिक आममाफि दिने प्रचलनको अन्त्य, असल-शासन, समावेशीकरणको व्यावहारिक प्रयोग, अवसरहरूमा समानता, पछाडि पारिएका वर्ग, क्षेत्र आदिको सही उत्थान विना दिगोशान्ति सम्भव छैन । हाल देखिरहेको शान्ति केवल मुर्दा शान्ति मात्र हुनेछ ।

त्यसैले शान्ति स्थापनाको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको धारा ३३ देखि ३९ सम्म विवाद समाधानका शान्तिपूर्ण उपायहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ भने धारा ४१ देखि ५१ सम्म शक्तिपूर्ण उपायहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ । द्वन्द्व जुन अवस्थामा छ र द्वन्द्वरत पक्षहरूको मेलमिलापमा जाने अवस्था हेरेर द्वन्द्व रुपान्तरणमा कदम चाल्नुपर्ने हुन्छ ।

अतः दिगो शान्ति भन्नाले नागरिकहरूको आधारभूत मौलिक मानवअधिकारको ग्यारेण्टी सहितको शान्ति, विकास सहितको शान्ति, समावेशीकरण सहितको शान्ति, समानता र सम-न्याय सहितको शान्तिलाई मात्र दिगो शान्ति भनिन्छ भने यी सम्पूर्ण कुराहरूले भरिपूर्ण भएको समाजले मात्र दिगो शान्तिको कल्पना गर्न सक्दछ । यसको स्वरूप पनि त्यस देशका सम्पूर्ण नागरिकहरूलाई मौलिक मानव अधिकारहरूको ग्यारेण्टी गरिएको, जवाफदेही सरकार भएको, जनताको नियन्त्रणमा सरकारको गठन र विघटन हुने, सबै वर्ग, जातजाती, धर्म, वर्ण र लिङ्ग आदिमा समानता भएको आदी कुराहरूमा हेर्न सकिन्छ ।

दण्डहीनताको पुनर्कीकरणसँग के-कस्तो सम्बन्ध हुन्छ ? यी दुवै कुरा द्वन्द्व रुपान्तरणको लागि किन आवश्यक छन् ?

दण्डहीनता भनेको कानुन बमोजिम गलति गर्नेले सजाय पाउने र पीडितलाई न्याय दिलाउने प्रक्रियाको अन्त्य हुनु हो । अर्थात् देशमा अपराध भइरहनु तर अपराधीले सजाय नपाउनु र पीडितले न्याय पनि नपाउनुलाई दण्डहीनता भनिन्छ । विगत ११ वर्षको नेपालको आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा निकै ठूलो संख्यामा अपराधहरू भए तर अपराधीहरूले सजाय पाएनन् भने नागरिकहरूले न्याय पनि पाउन सकेनन् । न्यायिक निकायहरू कमजोर बन्दै गएको अवस्थामा समानान्तर रूपमा खडा गरिएका (जनअदालत) न्यायिक निकायबाट न्याय दिन त खोजियो तर ति सबै कानुनी सिद्धान्तको अनुकूल थिएन । हालै पनि रौतहट जिल्लाको गौरमा भएको घटनाले सम्पूर्ण नेपालीलाई स्तब्ध तुल्याएको छ तर हतियार लिएर हिड्नेहरू माथि कानुनी कारवाही गर्ने निकायहरू अत्यन्तै फितला एवम् निरीह सावित भएका छन् । अपराध दिन दिनै बढ्दै गएका छन् र नागरिकहरूले सुरक्षाको अनुभूति गर्न सकेका छैनन् । यही अवस्था रहिरहेमा संविधानसभाको निर्वाचन हुने सम्भावना कम हुदै जान्छ भने निर्वाचन भई नै हालैपनि जुन मक्सदले निर्वाचन गर्न खोजिएको हो त्यो पूरा हुन सक्दैन ।

हालको अन्तरिम संविधानको घोषणा पछि पनि थुप्रै घटनाहरू भएका छन् तर कारवाही हुने प्रक्रिया र न्याय पाउने कुरा शुन्य प्रायः भएको छ । यसले देशमा अराजकता पैदा गर्दछ भने देशमा कानुन हीनताका कारण अपराधीहरूले मौकाको फाइदा उठाउने हुन्छ । प्रायः संक्रमणकालमा सरकार कमजोर हुने गर्दछ भने राजनीतिक दलहरू पनि आ-आफ्ना राजनीतिक दाउपेचमा हुने गर्दछन् ।

नेपालको अन्तरिम संविधानमा दण्डहीनतालाई भन्दा पुनर्कीकरणलाई जोड दिइएको छ । मेल मिलाप आयोग गठन गर्ने भन्ने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । द्वन्द्वबाट पीडित भएकाहरूबीच सामाजिक पुनर्कीकरण गरी समुदायमा पुनः सौहार्द्धपूर्ण वातावरणको निर्माण गर्न खोजिएको छ जुन द्वन्द्व रुपान्तरणको लागि अत्यन्तै आवश्यक मानिन्छ । विगतको आन्तरिक द्वन्द्वका कारण हजारौं परिवारहरू हालसम्म पनि बिस्थापित अवस्थामा छन् भने करिब ७०० को हाराहारीमा अहिले पनि मान्छेहरू बेपत्ता पारिएका छन् । १३००० भन्दा बढि व्यक्तिहरूले ज्यान गुमाइसकेका छन् भने अपहरण र यातनाका कारण जीवनभरी नै उपचार गर्नुपर्ने गरि कैयन नागरिकहरू विक्षिप्त भएका छन् । कैयन बालकहरू टुहुरा भएका छन् नारी र पुरुषहरू विधवा र विधुर हुन बाध्य भएका छन् । द्वन्द्वको कारण अपाङ्ग भएका तथा घाइते भएकाहरूको उपचार हुन सकेको छैन । विगतमा यस किसिमका घटनाका जिम्मेवारहरू हाल पनि खुला

रूपमा चलखेल गरिरहेका छन् । अझ भनौं भने सत्तामै बसिरहेका छन् । यसकारण नागरिकहरूलाई त्यस किसिमका घटनाहरू बिसर्ने वातावरण त्यत्तिकै सृजना हुदैन । कम्तिमा पनि बिगतका दोषीहरूको पहिचान गरी गम्भीर रूपमा गल्ति गर्नेहरूलाई कानुनी कारवाही गरी पीडितहरूलाई न्याय दिन सकिएमा र तत्पश्चात सामाजिक पुनर्मिलनका कार्यक्रमहरू ल्याउन सकिएमा मात्र द्वन्द्व रूपान्तरणमा दुवै पक्षले आफ्ना घाउहरू देशको निम्ति बिसर्न सक्नेछन् । त्यसैगरी राष्ट्रको समग्र रूपान्तरण र सम्पूर्ण रूपमा नागरिक अधिकार बहालीको निम्ति साँच्चै राजनीतिक दलहरू सचिचएर आएका छन् र नेपालीहरूका भाग्यका दिनहरू धेरै नजिक छन् भन्ने विश्वास नागरिकहरूलाई राजनीतिक दलहरूले दिनु जरुरी छ । अन्यथा पटक-पटक धोका पाएका नेपालीहरू विश्वस्त हुन सक्ने वातावरण छैन ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं.-३.४ मा “विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत आधारभूत मानव अधिकार, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, जनतामा निहित सार्वभौम सत्ता र जनताको सर्वोच्चता, संवैधानिक सन्तुलन र नियन्त्रण, बिधीको शासन, सामाजिक न्याय र समानता, स्वतन्त्र न्यायपालिका, आवधिक निर्वाचन, नागरिक समाजको अनुगमन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, जनताको सुचनाको अधिकार, राजनीतिक दलहरूका क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्ण परिपालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गर्ने” भनिएको छ, तर व्यवहारमा अझैपनि यो अवस्थाको महशुस नेपाली नागरिकहरूले गर्न पाएका छैनन् । त्यसैगरी बुँदा नं.-५.२.५ मा “दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको वारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठनगर्न सहमत छन्” भनिएको छ तर आन्तरिक द्वन्द्वका दोषीलाई कारवाही गर्ने ठोस व्यवस्था वा ठोस कदमको अभाव छ भने व्यवहारमा पनि त्यसतर्फ ध्यान दिएको पाईदैन जसका कारण देशमा दण्डहीनताको संस्कृति र राजनीतिक आममाफीको संस्कृति अगतिगचभ या षडगलप्तथ बलम उयष्टिअर्वा कलभकतथ० शदिऔं देखि व्याप्त रहेको देखिन्छ जुन द्वन्द्व व्यवस्थापनको एउटा खतरा हो ।

अतः दण्डहीनता अपराधीलाई कारवाही गर्ने, पीडितलाई न्याय दिने र कानुनी राज्यको स्थापना गर्ने एउटा अवस्था हो भने पुनर्कीकरण बिगतका पीडाहरूलाई बिसर्न लगाई मेलमिलाप गरी सामाजिक शान्तिको वातावरण तयार गर्ने एउटा शैली हो । नेपालको अन्तरिम संविधानले दुवै कुरा अंगिकार गर्न खोजेको छ तर ध्यान दिनुपर्ने कुरा के हो भने बिगतका अधिकार प्राप्त अधिकारी वा जिम्मेवार राजनीतिक दलहरूबाट जिम्मेवारीपूर्ण रूपमा घटाइएका घटनाहरूबाट पीडित हुन पुगेका सर्वसाधारण नेपाली नागरिकहरूको समग्र हितको निम्ति भने न्याय विनाको पुनर्कीकरणको कुनै अर्थ रहदैन । कम्तिमा पनि पीडकलाई कारवाही गरी पीडितले न्याय प्राप्त गरिसकेपछि मात्र मेलमिलाप सम्भव हुन्छ । अन्यथा एकजना पीडक र एकजना पीडितको बीचमा मेलमिलाप कदापी सम्भव हुनेछैन । यदि सम्भव भयो भनेपनि त्यो दिगो हुन सक्ने छैन ।

संवैधानिक परिषद् कस्तो अङ्ग हो ? यो निष्पक्ष नभएमा के-कस्ता असरहरू पर्दछन् ?

संवैधानिक परिषद् भन्नाले हरेक संविधानमा एउटा शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्तको आधारमा गठन गरिने एउटा सर्वोच्च र निष्पक्ष निकायको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यसले संवैधानिक अङ्गका व्यक्तिहरूको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्ने गर्दछ । उदाहरणको लागि सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधिस वा अन्य न्यायाधिसहरू, लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष र सदस्यहरू, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान

आयोगका पदाधिकारीहरू, निर्वाचन आयोगका पदाधिकारीहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका पदाधिकारीहरू आदिलाई उक्त निकायले नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दछ र राष्ट्र प्रमुख (राष्ट्रपति/राजा/प्रधानमन्त्री) वा सरकार प्रमुखले नियुक्त गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यस्तो व्यवस्था सामान्यतया: संसारका हरेक संविधानहरूमा गरिएको हुन्छ । यस्ता संवेदनशील अङ्गहरूमा नियुक्ति गर्दा निकै विचार पुऱ्याई निष्पक्ष खालका व्यक्तिहरूलाई नियुक्ति गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ । यस्तो निकायको लागि खासगरी सरकारका ३ वटा अङ्गहरू (कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र व्यायपालिका) र विपक्षी दलका संसदीय दलका सदस्य समेतबाट प्रतिनिधीत्व गरिराख्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यो निकाय को लागी एउटै निकायबाट लिने व्यवस्था गरिएमा उक्त निकाय निष्पक्ष हुन सक्दैन भन्ने मानिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा संवैधानिक परिषद्मा ६ जना सदस्यहरू हुने र प्रधानमन्त्री अध्यक्ष, अन्य ३ जना मन्त्रीहरू, एकजना सभामुख र एकजना सर्वोच्च अदालतको प्रधानन्यायाधिस सदस्य हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रधानन्यायाधिसकै नियुक्तिको लागि भने अर्को एकजना मन्त्री सदस्य हुने व्यवस्था छ । यसलाई पुऱै कार्यपालिकाको नियन्त्रणमा भएको र तानाशाही प्रवृत्तिको भनी विद्वानहरूले निकै आलोचना समेत गरेका छन् । यस अघिको संविधान (नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा प्रधानमन्त्री अध्यक्ष हुने, प्रधान न्यायाधिस, संसदमा विपक्षी दलको नेता, सभामुख र राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष सदस्य रहने गरि ४ जना सदस्य हुने व्यवस्था थियो । यसरी अध्यक्ष समेत ५ जना हुने व्यवस्था गरिएको थियो । आगामी संशोधनमा यस किसिमको व्यवस्थालाई संशोधन नगरिएमा संवैधानिक परिषद् निष्पक्ष नभई राजनीतिक दलको भर्ती केन्द्रको रूपमा रूपान्तरण हुने सम्भावना प्रवल छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १४९ मा संवैधानिक परिषद्को व्यवस्था गरिएको छ, जसमा, (१) यस संविधान बमोजिम संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको नियुक्तिको सिफारिस गर्न एउटा संवैधानिक परिषद् हुनेछ जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन्:- (क) प्रधानमन्त्री अध्यक्ष (ख) प्रधान न्यायाधिस सदस्य (ग) व्यवस्थापिका सांसदको सभामुख सदस्य (घ) प्रधानमन्त्रीले तोकेका तीन जना मन्त्री सदस्य ।

कानूनको शासन भनेको के हो ? यो किन जरुरी छ ?

कानूनको शासन भन्नाले कानून बमोजिमको शासनलाई जनाउँदछ । कानून भन्दा माथि कोही छैन र हुनु हुदैन । सबै कानूनको अधिनमा छन् भन्ने मान्यता हो त्यसैले त भनिन्छ, 'बिध प्क तजभ प्पलन या तजभ प्पलन बलम भलम या तजभ भलम' अर्थात कानून राजाको पनि राजा हो र अन्त्यको पनि अन्त्य हो । यसको अर्थ के चाँही होइन भने कानून जस्तो सुकै बनाएर भए पनि शासन गर्नु । कानूनको शासनको सिद्धान्तका प्रतिपादक बख म्पअभथ लाई मानिन्छ । सभ्य राष्ट्रहरूका आफ्ना बिगतका इतिहासहरू र आफुले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता, अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मानवअधिकारका मुल्य मान्यताहरू, कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू, प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तहरूका आधारमा बनाईएको कानून र सोही बमोजिम गरिएको शासन प्रणाली मात्र नागरिकहरूको निम्ति स्वीकार्य हुन्छ । उदाहरणको लागि बिगतमा नेपालमा आतंककारी तथा विध्वंसात्मक अपराध तथा सजाय नियन्त्रण ऐन र अध्यादेशहरू ल्याइयो, व्यक्तिका टाउकाको मुल्य समेत तोक्ने काम भयो, जहाँको संविधान (मुल कानून) ले मृत्यु दण्डलाई अस्वीकार गरेको थियो भने जीवनको अधिकार (नागरिक अधिकार ऐन २०१२) जस्तो बिषय ऐनमै थियो ।

शक्ति, सत्ता र बैधता पाएको निकायका व्यक्तिहरुको स्वभाव नै निरंकुश बन्दै जाने भएकोले र सरकारका अङ्गहरुबीच संविधानतः राखिएको शक्ति पृथकीकरण तथा सन्तुलन र नियन्त्रणलाई कायम राख्दै अगाडी बढ्ने र जनचाहना बमोजिम ती निकायहरुलाई हिडाउँनको लागि पनि कानुनको शासन जरुरी हुन्छ । उदाहरणको लागि बेलायतमा राजा चार्ल्स प्रथम निरंकुश हुदै गएकोले संसदको सहयोगमा तत्कालीन सेना प्रमुख ओलिभर क्रमवेलको नेतृत्वमा राजालाई फाँसी दिइयो र उनी राष्ट्रपति बने । आफु राष्ट्रपति भएपछि भन्-भन् निरंकुश बन्दै जान थाले र संसदले उनलाई नियन्त्रण गर्न सकेन । आफु मरेपछि आफ्नै छोरालाई राष्ट्रपति हुने व्यवस्था मिलाए । फलस्वरूप उनको छोरा राष्ट्रपति त भयो तर लामो समय टिक्न सकेन र त्यहाँबाट भाग्यो । त्यहाँको संसदले पिता चार्ल्स प्रथमको हत्या पछि भागेर स्कटल्याण्डमा गई बसेकी उनकी छोरी र ज्वाइलाई आफ्नो देशको राजा बन्न अनुरोध गरे र केही शर्तहरुपनि राखे । उक्त शर्तहरुमा मञ्जुर भई उनीहरु बेलायतको राजा/महारानीको रूपमा शासन गर्न थाले । यसरी बेलायतमा एकपटक राजतन्त्रको अन्त्य भएपछि पनि पुनः राजतन्त्रको जन्म भयो, फरक के मात्र थियो भने राजाले जनताका शर्तहरु स्वीकार गरेका थिए ।

शक्ति पृथकीकरण, सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्त सरकारको लागि किन आवश्यक हुन्छ ?

सरकारका अङ्गहरु मध्ये कार्यपालीका, व्यवस्थापिका र न्यायपालीकालाई मान्ने गरिन्छ । यी तीनवटा अङ्गहरु एक आपसमा स्वतन्त्र हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता रही आएको छ । यद्यपी कुनै संविधान अर्न्तगत राष्ट्रपति सर्वाधिकार सम्पन्न मानिएको हुन्छ, त कुनै संविधानमा प्रधानमन्त्री । त्यसैगरी कुनै संविधानमा राजालाई सर्वाधिकार सम्पन्न मानिएको हुन्छ, भने कुनै संविधानमा न्यायालयलाई सर्वोच्च अङ्ग मानिएको हुन्छ । भनिन्छ- अमेरिकी राष्ट्रपतिले महिलालाई पुरुष र पुरुषलाई महिला बनाउन बाहेक सम्पूर्ण काम गर्न सक्दछन् । अझ के पनि भनिन्छ भने, अमेरिकी राष्ट्रपतिले चाहेमा कुनै देशको तख्ता उल्टाउन सक्दछन् तर आफ्नो छोरा/छोरीलाई जागीर खुवाउन भने सक्दैनन् । त्यसैगरी बेलायतमा राजा मरिसकेका छन् तर अमर रहन ९प्लन प्क मभवम दगत यिलन प्खिभ तजभ प्प्लन० भनिन्छ । यसको अर्थ राजा शक्तिको हिसावले मरिसकेका छन् तर शारिरीक हिसावले अमर रहन भन्ने हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा न्यायिक सर्वोच्चताको वकालत गरिएको थियो तर व्यवहारमा त्यसो भएन ।

शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तका प्रतिपादक मन्टेस्क्यूलाई मानिन्छ । उनका अनुसार सरकारका अङ्गहरु शक्तिको हिसावले पृथक हुनुपर्दछ कसैको अधिकार माथि अर्को कुनै निकायको हस्तक्षेप वा नियन्त्रण हुनु हुँदैन र एउटै निकायलाई २ वा बढि किसिमको अधिकार दिईनु पनि हुँदैन । यदि त्यसो गरियो भने उक्त अङ्ग अराजक र निरंकुश बन्छ । कानुन बनाउने काम व्यवस्थापिका (संसद) को हो, यसको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालीका (अदालती निकायहरु) को हो भने यसलाई लागु गर्ने काम कार्यपालीका (मन्त्री परिषद्) को हो । यसमा कसैको कसैमाथि हस्तक्षेप भएमा वा अधिकार दोहोरिएमा अराजकता र निरंकुशता हुन्छ ।

हाल आएर शक्ति पृथकीकरणले भन्दा सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्तले प्रथामिकता पाउन थालेको छ । यस सिद्धान्तका प्रतिपादक जोन एडम्स हुन् । उनका अनुसार शक्तिको पुर्ण पृथकीकरण सम्भव छैन बरु यी अङ्गहरु बीच सन्तुलन र नियन्त्रण जरुरी हुन्छ । उदाहरणको लागि प्रधानमन्त्री वा राष्ट्र प्रमुख संसदबाट नै बन्ने र संसदले चाहेमा उसलाई हटाउन सक्ने, राष्ट्र प्रमुख वा सरकार प्रमुखले संसदलाई भङ्ग गर्न वा कारवाही गर्न सक्ने, संसदले अदालतका न्यायाधिसहरु माथि महाअभियोग लगाई हटाउन सक्ने र संसदले बनाएको कानुन बाझिएमा अदालतले बदर गर्न सक्ने, सरकार प्रमुख वा राष्ट्र प्रमुखले न्यायाधिसको नियुक्ति गर्न सक्ने र अदालतले सरकारले गरेका गलत काममा आफ्नो न्यायिक फैसला

मार्फत कारवाही गर्न वा उक्त कानूनलाई निषेध गर्न सक्ने खालको व्यवस्था भएमा एकआपसमा सन्तुलन र नियन्त्रण हुन्छ भनिन्छ । हाल यहि प्रक्रिया नै विश्वमा बढि प्रचलनमा छ ।

प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तहरुको कानूनको शासनमा के महत्व छ ?

प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तहरु खासगरी आफ्नो मुद्दामा आफै न्यायाधिस हुन नहुने र निष्पक्ष सुनुवाईको सिद्धान्तलाई मानिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई न्याय दिएर मात्र हुदैन न्याय दिएको जस्तोपनि देखिनु पर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ । यदि कुनै व्यक्तिले आफ्नो नजिकका नातापनेहरुको वा आफ्नै वा नजिकको व्यक्तिको मुद्दा हेरेमा उ पुर्वाग्रही हुन सक्दछ । त्यसकारण न्याय प्रमाणका आधारमा दिने हो व्यक्ति हेरेर दिएमा अन्याय पर्न जान्छ भन्ने मान्यताका आधारमा यो सिद्धान्त आधारित छ भने कुनैपनि व्यक्तिलाई दोषी ठहर गर्दा उसलाई आफ्नो पक्षमा वकालत गर्ने वा उक्त दोष उपर प्रतिवाद गर्ने मौका दिएर मात्र निर्णय गरिनु पर्दछ र उक्त प्रतिवाद गर्ने मौका दवावरहीत तरिकाले हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ । त्यसैगरी एउटै व्यक्तिलाई एकैपटकमा दोहोरो सजाय गरिनु हुदैन भन्ने मान्यता समेत कानूनका सिद्धान्तहरु अन्तर्गत पर्दछन् । बिगतमा नेपालका अभ्यासहरुलाई हेर्दा ढिला न्याय दिने, जनताका पीरमर्काहरु नसुनिदिने, नातावाद र कृपावाद गर्ने लगायतका समस्याहरु यत्रतत्र देखापरे । भनिन्छ- ढिलो न्याय दिनु न्याय नदिनु सरह हो । अझ कानूनमा के पनि भनिन्छ भने बरु १० जना अपराधी उम्क्युन तर एकजनापनि निरपराधी नफसोस् । बिगतमा बिनाकारण व्यक्तिहरुले यातना पाएको र त्यसको क्षतिपूर्ति हालसम्म नपाएको, नागरिकहरुलाई बेपत्ता पारिएको, बिनाकारण हत्या गरिएको र दोषीलाई कानून बमोजिम सजाय नभएका कारण पनि देशमा दण्डहीनता मौलाउँदै गएको मानिन्छ । भनिन्छ- फौजदारी कानूनले गर्नु भनेको काम नगर्नु र नगर्नु भनेको काम गर्नु अपराध हुन्छ, यदि कसैले अपराध गर्दछ भने उ सजायको भागी हुन्छ, कुनैपनि व्यक्तिले मैले कानून नजानेका कारण अपराध भयो भनी उम्कन पाउँदैन । तर व्यवहारमा हजारौ अपराधहरु भएका छन् त्यसको छानवीन बिना नै नागरिकहरुले चित्त बुझाउन बाध्य भएका छन् । अतः दण्डहीनताको अन्त्यको लागि पनि नागरिकहरुले राजनीतिक दलहरुलाई चेतावनी दिनु अत्यन्तै आवश्यक छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा के छ ?

मिती २०६३/८/५ मा प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा हस्ताक्षर भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता नै नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को आधार हो र यहि सम्झौताका आधारमा नेपालको ११ वर्षे आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वले विश्राम लिएको मानिन्छ । यसका मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरु देहाय बमोजिम उल्लेख गरिन्छ :-

प्रस्तावना :-

नेपाली जनताले २००७ साल पहिले देखि हालसम्म पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक संघर्ष र जनआन्दोलन मार्फत लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगमनका पक्षमा प्रकट भएको जनआवाजको सम्मान गर्दै, सात राजनीतिक दल र ने.क.पा.(माओवादी) बीच सम्पन्न १२ बुँदे समझदारी, ८ बुँदे सहमति, नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच सम्पन्न २५ बुँदे आचारसंहिता, २०६३ साल कार्तिक २२ गते सात राजनीतिक दल र ने.क.पा.(माओवादी) का शीर्ष नेताहरुको बैठकका निर्णयहरु लगायत नेपाल सरकार र

ने.क.पा.(माओवादी) बीच सम्पन्न सबै सम्झौता, सहमति, आचारसंहिता र संयुक्त राष्ट्रसंघलाई प्रेषित समान धारणाको पत्राचार प्रति पुर्ण प्रतिवद्धताको पुर्ण पुष्टि गर्दै, देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने संकल्प गर्दै, प्रतिस्पर्धात्मक, बहुदलीय, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, पुर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, तथा कानुनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मुल्य मान्यता प्रतिको पुर्ण प्रतिवद्धतालाई दोहोर्‍याउदै, मानवअधिकारको विश्वब्यापी घोषणापत्र-१९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन तथा मानव अधिकार सम्बन्धी आधारभुत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति प्रतिवद्ध रहदै, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र भयमुक्त वातावरणमा संविधानसभाको निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने नेपाली जनताको आधारभुत अधिकारको प्रत्याभुति गर्दै, लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक, सामाजिक परिवर्तन तथा देशको स्वतन्त्रता, अखण्डता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै, २०६४ साल जेठ महिना भित्र स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपले संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रतिवद्धतालाई कार्यान्वयन गर्ने दृढता व्यक्त गर्दै, संविधानसभा मार्फत नेपाली जनताको सार्वभौमसत्ताको सुनिश्चितता, अग्रगामी राजनीतिक विकास, राज्यको लोकतान्त्रिक पुनर्संरचना र आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक रुपान्तरण गर्न दुवै पक्षबीच भएको राजनीतिक सहमतिका आधारमा देशमा २०५२ सालदेखि चल्दै आएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गरी शान्तिपुर्ण सहकार्यको नयाँ अध्याय प्रारम्भ भएको घोषणा गर्दै, नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच भएको युद्ध विरामलाई दीर्घकालीन शान्तिमा परिणत गर्ने प्रतिवद्धताका साथ, नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) का बीच यो विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न गरिएको छ ।

अन्य मुख्य-मुख्य व्यवस्थाहरू:-

विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा १ (१) मा यो सम्झौता सरकार पक्ष र माओवादी पक्षको सार्वजनिक घोषणा मार्फत आजका मिति देखि लागु हुनेछ भन्ने स्पष्ट प्रावधान छ । २ नं. मा परिभाषा, बुँदा नं. ३ मा राजनीतिक-आर्थिक-सामाजिक रुपान्तरण र द्वन्द्व व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ जसमा दफा ३(४) मा आधारभुत मानवअधिकार, विधीको शासन, सामाजिक न्याय, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणालीका आधारभुत मुल्य मान्यताहरूको पुर्ण पालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था छ भने राजनीतिक प्रणाली नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले सुनिश्चित गरिसकेको छ ।

त्यसैगरि दफा ४ मा सेना र हतियार व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ भने ५ मा युद्धविराम सम्बन्धी व्यवस्था छ जसमा (१) (८) मा सशस्त्रद्वन्द्वको क्रममा कब्जा गरिएका, ताला लगाईएका वा प्रयोग गर्न नदिईएका सरकारी, सार्वजनिक निजी भवन, जमिन तथा अन्य सम्पत्तिहरू लगत खडा गरि तत्काल फिर्तागर्न दुवै पक्ष सहमति व्यक्त गर्दछन् भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यसरी नै दफा ५.२.१ मा इच्छा विपरित तथा प्रचलित कानुन प्रतिकुल नगद तथा जिन्सी संकलन र कर असुली गर्न पाइने छैन, दफा ५.२.२ मा आफ्ना कब्जामा रहेका मानिसहरूको बारेमा जानकारी सार्वजनिक गरि १५ दिनभित्र सबैलाई मुक्त गर्न दुवै पक्ष मञ्जुर छन्, दफा ५.२.७ मा दुवै पक्ष विभिन्न व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक कारणले लगाईएका आरोप, दावी, उजुरी र बिचाराधीन रहेका मुद्दा मामिला फिर्ता लिन र थुनामा राखिएका बन्दिहरूको स्थिती तत्काल सार्वजनिक गरि तुरुन्त रिहा गरिने ग्यारेन्टी गर्दछन्, दफा ५.२.८ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बिस्थापित व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक पुर्वाग्रह विना स्वेच्छाले आ-आफ्नो पैतृक वा पुर्व बसोवासको स्थानमा फर्कन दिन युद्धका कारणले नष्ट भएका पुर्वाधारहरू निर्माण गर्न र बिस्थापित व्यक्तिहरूलाई स-सम्मान पुर्नस्थापना तथा सामाजिकीकरण गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछन् भन्ने स्पष्ट व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।

त्यसैगरि ५.२.१० मा दुवै पक्ष परिवारका कुनै सदस्य एकअर्को पक्षसँग सम्बद्ध भएका आधारमा परिवारका अन्य सदस्यहरु माथि कुनै पनि विभेद नगर्न र कुनै पनि दवाव नदिन प्रतिवद्धता जाहेर गर्दछन्, दफा ५.२.११ मा नेपाल सरकार तथा सार्वजनिक निकायका कर्मचारीहरुलाई देशको कुनै पनि भागमा स्वतन्त्ररूपमा आवत-जावत गर्न, आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न तथा आफ्नो कार्य सम्पादनको क्रममा तिनीहरुलाई कुनै पनि किसिमको बाधा अवरोध खडा नगर्न र त्यस्तो अवरोध खडा हुन नदिन तथा उनिहरुको काममा सहयोग गर्न दुवै पक्ष सहमत छन् भन्ने व्यवस्थाहरु गरिएको छ भने दफा ६.१ मा सशस्त्र युद्धको समाप्त गरिएको घोषणा, दफा ७ मा मानवअधिकार, मौलिक अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालना गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको छ भने ७.१.३ मा दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिइने कुराको ग्यारेन्टी गरिएको छ । त्यस्तै दफा ७.१.४ मा दुवै पक्षले सर्वसाधारणलाई यातना दिने, अपहरण गर्ने, जवरजस्ति कुनै काममा लगाउने काम गर्ने छैनन् र त्यस्ता कार्यलाई निरुत्साहीत गर्न आवश्यक कारवाही समेत गर्नेछन् भन्ने व्यवस्था, दफा ७.३ मा वैयक्तिक मर्यादाको अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, ७.३.२ मा गैरकानुनी थुना वा अपहरणमा रोक लगाउने, ७.३.३ मा विस्थापितलाई मुल वासस्थानमा फर्कन पाउने अधिकार र बसाईको ठाउँ छनौट गर्न पाउने अधिकारको ग्यारेन्टी गरिएको छ ।

त्यसरी नै दफा ७.५.३.मा स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार र ७.५.५ मा कानून बमोजिम बाहेक कसैको पनि व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत वा कब्जा गरिनेछैन भन्ने कुरामा दुवै पक्ष सहमत छन् भन्ने प्रावधान राखिएको छ । त्यसरी नै दफा ८.१ मा दुवै पक्ष विगतमा भए गरेका त्रुटिलाई भविष्यमा नदोहोर्‍याउने र क्रमिक रूपमा सच्याउँदै लैजाने गरि वैयक्तिक एवम् सामुहिक रूपमा उत्तरदायी हुने सहमति व्यक्त गर्दछन् भन्ने प्रावधान राखिएको छ भने कार्यान्वयन तथा अनुगमनको सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायुक्तको कार्यालय, संयुक्तराष्ट्रसंघीय मिसन र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई दफा ९ मा अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरि दफा १०.५ मा अन्तरिम व्यवस्थापिका संसदको गठन भए पश्चात अन्तरिम मन्त्रीपरिषदले व्यवस्था गरे बमोजिम हुने व्यवस्था छ भने हाल नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ पहिलो संशोधन सहित लागु छ भने दोश्रो संशोधनको संघारमा छ ।

निर्वाचन अनुगमन के-का लागी ?

विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले नेपालमा भयरहीत वातावरणमा निर्वाचन प्रक्रियामा भाग लिन पाउने नेपाली जनताको अधिकारहरुको प्रयाभुति गरेको छ भने संविधानसभा निर्वाचनको मुलभुत उद्देश्य नै अधिकांश नागरिकहरु निर्वाचन प्रक्रियामा भाग लिन सकुन जसका कारण उनिहरुले संविधान निर्माण प्रक्रियामा सहभागी भएका कारण उक्त संविधान प्रति आफ्नोपनको महसुश गर्न सकुन भन्ने अर्थमा संविधानसभाको निर्वाचनलाई लिईएको हुन्छ ।

नेपालमा हालसम्म बनेका संविधानहरु जनभावना अनुकूल नबनेका, सामन्ति संस्कारलाई परित्याग गर्न नसकेका, केन्द्रकृत प्रणालीमा आधारित भएका, राजालाई एउटा शक्तिशाली अङ्गको रूपमा स्वीकार गरेका, व्यापक नागरिकहरुको सहभागीता नजुटाई निर्माण गरिएको, जातजाती, बर्ग, क्षेत्र र लिङ्गलाई उपेक्षा गरिएका कारण असफल भएका र अझ महत्वपूर्ण कुरा के भने उनिहरुले यस अधि निर्माण भएका संविधानहरुमा आफ्नोपन नै महसुश गर्न नसकेका कारण औचित्यहीन भएको मानिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले व्यापक रूपमा नागरिकहरुको हक र अधिकारहरुको ग्यारेन्टी गरेको छ । जसमा मौलिकहकको रूपमा थुप्रै अधिकारहरुको व्यवस्था गरिएको छ भने नेपालले मानवअधिकार सम्बन्धी १८ वटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरुको पक्ष राष्ट्र भएका कारण पनि राज्यको दायित्व ति सन्धिसम्झौता तथा

नेपाली कानूनहरूले प्रदान गरेका अधिकारहरूको उपभोगको लागी उपयुक्त वातावरण सृजना गर्ने दायित्व राज्यको हो ।

सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली नागरिकहरूले आफ्नो स्वतन्त्र इच्छाले आफुले चाहेको दल वा व्यक्तिलाई मतदान गरी संविधानसभाको निर्माण गर्ने वातावरण निर्माण नभएमा संविधानसभाको निर्वाचनको औचित्य नै रहदैन । त्यसकारण निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र र धाँधलीरहित हुनुपर्ने र पूर्ण रूपमा भयरहित वातावरणमा नेपाली नागरिकहरूले निर्वाचनमा भाग लिन पाउने अधिकारको ग्यारेण्टिको लागि निर्वाचनको अनुगमन जरुरी छ ।

निर्वाचन अनुगमन के र कसरी गरिन्छ ?

संविधानसभा निर्वाचन, स्वतन्त्र र स्वच्छ वातावरणमा भए नभएको अनुगमन गर्नको लागी एउटा निर्वाचन अनुगमन संयन्त्रको विकास गर्नु जरुरी छ, जहाँ एउटै राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनले अनुगमन गर्न सम्भव छैन त्यसको लागी एउटा दरिलो सञ्जालको निर्माण गरी अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो सञ्जाल उच्चस्तरीय र अधिकार प्राप्त निकायको नेतृत्वमा सञ्चालन गरिनुपर्दछ । अनुगमनका शैलीहरू, त्यसको लागी अपनाउनुपर्ने तौर-तरिकाहरू लगायतका विषयमा एकरूपता र प्रतिवेदनहरूमा पनि एकरूपता हुनुपर्ने हुन्छ ।

अनुगमन मुख्यतया ३ चरणमा गर्नु उपयुक्त हुन्छ

★ निर्वाचन पुर्वका गतिविधीहरूको अनुगमन

निर्वाचन पुर्व पनि निम्न विषयमा ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ :-

- उम्मेदवारी चयन प्रक्रिया
- निर्वाचनको प्रचार-प्रसार
- मतदान केन्द्रहरूको अवस्थिती र नागरिकहरूको पहुँच
- आर्थिक दुरुपयोग
- हिंसा जन्य गतिविधीहरू
- सरकारी साधनहरूको दुरुपयोग
- पदीयरूपमा गरिएका कुनैपनि किसिमका भ्रष्टाचारहरू

यी माथिका विषयहरूमा खासगरि उम्मेदवारी चयन प्रक्रियामा लोकतान्त्रिक विधी अपनाइएको छ वा छैन ? उम्मेदवारी चयनमा राजनीतिक दलहरूबाट समावेशीकरणका सिद्धान्तहरू अनुकुल भएको छ वा छैन ? नातावाद, कृपावाद, फरियावाद आदीबाट दलहरू प्रभावित भएका छन् वा छैनन् लगायतका विषयहरू गम्भिरतापूर्वक हेर्नुपर्ने हुन्छ भने निर्वाचनको प्रचार-प्रसारमा अनैतिक तौर-तरिकाहरू प्रयोग भएको छ वा छैन ? भ्रष्टाचार गर्ने, बालबालिका, महिला, बृद्ध बृद्धाहरूलाई प्रयोग गर्ने, लगायतका अनैतिक कार्यहरू भए नभएको अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यसैगरी मतदान केन्द्रहरू के कति ठाउँहरूमा राखिएका छन् ? त्यहाँ नागरिकहरूको सहज पहुँच छ वा छैन ? नागरिकहरूको सहज पहुँचको लागी के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ? कारागार लगायतका क्षेत्रहरूमा मतदानको लागी के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गरिएका छन् ? अपाङ्ग तथा अशक्त व्यक्तिहरूको लागी के कस्ता व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ? जस्ता अहम् प्रश्नहरूमा गम्भिरतापूर्वक अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसै गरी दलहरू वा उम्मेदवारहरूले आर्थिक दुरुपयोग वा हिनामिना गरेका छन् वा छैनन्, कुनै हिंसाजन्य

गतिविधीहरु भएका छन वा छैनन् ? तोडफोड वा अन्य गतिविधीहरु भएका छन् वा छैनन् ? सरकारी साधन, सवारी साधन आदीको दुरुपयोग गरिएको छ वा छैन ? पदमा बहाल रहेका कारण कुनैपनि किसिमले पदीय दुरुपयोग भएको छ वा छैन ? लगायतका विषयहरुको गम्भिरतापुर्वक अनुगमन हुनु जरुरी छ ।

*** निर्वाचनको अवधिभरको अनुगमन :-**

निर्वाचन अवधिभर अनुगमन टोली वा संयन्त्रबाट मुख्यतया निम्न कुराहरुमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ :-

- मतदान अवधिभरको बाहिरी वातावरण
- उम्मेदवार तथा दलहरुको शैली
- मतदान गर्ने वातावरण
- केन्द्र भित्रको अवस्था

यसरी निर्वाचन अवधिभर मतदान केन्द्र बाहिर अर्थात मतदाताहरु आउने क्षेत्रहरुको अवस्था, राजनीतिक दलहरुको रवैयाहरु, मतदाताहरुको लागी भएका सुविधाहरुको उपयोग वा उपभोग, यातायात, दवाव आदी विषय बाहिर वातावरण अर्न्तगत अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ भने दलहरुले तत्काल प्रयोग गरेका शैलीहरु, मतदाताहरुले मतदान गर्ने वातावरण, मतदान केन्द्र भित्रको अवस्था आदी विषयहरु निर्वाचन अवधिभर अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी गलत मतहरु पर्ने, सही व्यक्तिहरुले मतदान गर्न नपाउने, बुथ क्याप्चर गर्ने वा दवाव दिने लगायतका विषयहरु समेत यस अर्न्तगत अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

*** मतगणना सम्बन्धी कार्यको अनुगमन :-**

मतगणनामा कसैको दवाव वा अन्य कारणले मतदान अधिकृतहरु प्रभावमा पर्ने, मतगणनामा व्यापक धाँधली हुने, मतपेटिकाको सुरक्षा नहुने लगायतका विषयहरु यस अर्न्तगत पर्दछन् ।

यी सम्पूर्ण विषयहरुको अनुगमनको लागी बृहत रूपमा अनुगमन संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसको लागी नागरिक समाज, मानव अधिकारकर्मीहरु, पत्रकार, पेशागत संघ संगठन, बुद्धिजीविहरुको एउटा दरिलो सञ्जाल तयार गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरु समेतको सहयोगमा दरिलो संयन्त्र खडा गर्नुपर्दछ भने उक्त संयन्त्रले कुनैपनि हालतमा पुर्वाग्रहबाट प्रेरित हुनुहुदैन ।

परिच्छेद-६

संविधानसभा सम्बन्धमा अन्य देशका अभ्यासहरु

संविधानसभा आफैमा साध्य नभएर एउटा साधन मात्र हो । संविधानसभाले जनताको सहमति के हो भन्ने कुराको खोजी गर्दछ । संविधानसभालाई लोकतान्त्रिक मर्यादा र शान्तिपूर्ण निकाशको बाटो मानिन्छ । जनताले आफु माथि शासन गर्ने विधान आफैले तर्जुमा गर्नुपर्दछ भन्ने भावनालाई संविधानसभाले आत्मसात गरेको हुन्छ । राज्यको सम्पूर्ण शक्तिको श्रोत नै जनता हो भन्ने कुरा संविधानसभाबाट प्रतिविम्बित हुन्छ । जव कुनै मुलुकमा युद्ध वा बाह्य आक्रमण वा भैरहेको संविधानको अस्तित्व शून्य स्थितिमा रहेको हुन्छ, त्यतिवेला संविधानको आवश्यकता भन् महत्वपूर्ण हुन्छ । संविधानसभाको अभ्यास १८औं शताब्दिबाट सुरुभएको देखिन्छ । विश्वमा करिब १९५ मुलुकहरु मध्ये करिब ४२ मुलुकहरुले संविधानसभाको प्रक्रियाबाट संविधान निर्माण गरेको देखिन्छ । संविधानसभाबाट निर्माण गरेको संविधानमा जनताको आत्माको वास हुन्छ र जनताको भावना बोल्दछ भनी भारतीय संविधानसभाका सदस्य तथा संविधान मस्यौदा समितिका अध्यक्ष डा. भिमराव अम्बेडकरले भन्नु भएको छ । ४२ वटा मुलुकहरु मध्येपनि केही देशहरुमा संविधानसभा अत्यन्तै राम्रोसँग सफल भएका छन् भने केही मुलुकहरुमा राज्य फुट्ने, भन् ठूला विद्रोहहरु हुने आदि भएका छन् । यहाँ केही देशहरुको संविधानसभा सम्बन्धी अभ्यासहरु नमुनाको लागि प्रस्तुत गरिएको छ :-

* अमेरिका :-

संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्रतिनिधीसभालाई संविधानसभाको इतिहासमा पहिलो संविधानसभा मान्न सकिन्छ तर यसलाई संविधान निर्माणको लागि भएको फिलाडेल्फियाको भेलाको रूपमा पनि लिईन्छ । अमेरिकन संविधानलाई इतिहासमै एक जीवित संविधान पनि भनिन्छ । आधुनिक युगका लिखित संविधानहरुमा संयुक्तराज्य अमेरिकाको संविधान सबैभन्दा पुरानो र अग्रणी संविधान मानिन्छ । जीवन, स्वतन्त्रता र खुशीको खोज गर्न पाउने जस्ता नैसर्गिक अधिकार भएको मानिस जन्मबाटै समान हुन्छन् भन्ने मान्यताका आधारमा तयार भएको स्वाधीनताको घोषणापत्र नै अमेरिकी संविधानको सैद्धान्तिक आधार बनेको थियो । यो घोषणा भएको लगभग ११ वर्षपछि मात्र अमेरिकी संविधान १७७६ निर्माण गरी लागु गरियो । प्रारम्भमा अमेरिकामा १३ वटा उपनिवेशहरु थिए । उक्त उपनिवेशहरुले सन् १७७६ मा बेलायतबाट स्वतन्त्रताको घोषणा गरेका थिए ।

शान्ति सम्भौता भएको लगत्तै उत्तरी अमेरिकाका १३ वटा ब्रिटिस औपनिवेशिक राज्यहरुले आफुहरु ब्रिटेनको उपनिवेशबाट स्वाधीन भएको घोषणा गरे जसलाई ४ जुलाई १७७६ मा दोश्रो कन्टिनेन्टल काँग्रेसबाट अनुमोदन गरियो जसलाई अमेरिकी स्वाधीनताको घोषणापत्र भनिन्छ । ११ जुन १९७६ मा थोमस जेफर्सनको अध्यक्षतामा ५ जनाको एउटा समिति बनाईयो जसले १७ दिनमा स्वाधीनताको घोषणापत्र तयार गरी २८ जुन १७७६ मा काँग्रेसमा अनुमोदनको लागि पेश गरेको थियो । यसरी स्वाधीन भएका १३ वटा राज्यहरुका विचको आपसी सम्बन्ध तय गर्ने सम्बन्धमा व्यापारिक सम्बन्धमा खासगरी जहाज आवत-जावत जस्ता सम्बन्धमा तय गर्नका लागि सन् १७७५ को मार्चमा भर्जिनिया र मेरिल्याण्ड राज्यका विधायिकाले आफ्ना प्रतिनिधीहरु (कमिश्नरहरु) नियुक्त गरे । उनीहरुको बैठकले अन्य राज्यहरूसँग पनि यसै किसिमको सम्बन्ध कायम गर्नको लागि साभा सहमति बनाउनुपर्ने भएकाले काँग्रेसको सहमति चाहिने कुरा जनाएपछि १७७६ को सेप्टेम्बरमा विभिन्न राज्यहरुद्वारा नियुक्त

प्रतिनिधीहरूको भेला बस्यो जसमा न्युयोर्क, न्युजर्सी, पेन्सिलभानिया, डेलावर र भर्जिनिया गरी ५ राज्यहरूले मात्र भाग लिए । यस भेलाबाट डिकिनसन्स अध्यक्षको रूपमा चयन भए । उनीहरूको बैठकले सबै राज्यलाई आ-आफ्ना प्रतिनिधीहरू चयन गरी पठाउन अनुरोध गर्‍यो । सन् १७८७ को मे मा १२ वटा राज्यहरूले आ-आफ्ना प्रतिनिधीहरू पठाई फिलाडेल्फियामा सम्मेलन गरे जसले जर्ज वासिङ्गटनलाई सभापतिमा चयन गर्‍यो । उक्त सम्मेलनले बन्द बैठकको रूपमा छलफल गरी अमेरिकी संविधान तयार गरी १७ सेप्टेम्बर १७८७ मा सो दस्तावेजलाई अमेरिकी जनता समक्ष प्रस्तुत गरिएको भन्दै काँग्रेस समक्ष पेश गर्‍यो । प्रत्येक राज्यका विधायिकाले छानेका प्रतिनिधीहरूको भेलाले तयार पारेको उक्त प्रतिवेदनमा छलफल गरी अनुमोदनका लागि काँग्रेसले तत्कालै सम्पूर्ण राज्यका विधायिकाहरू समक्ष पठायो । उक्त दस्तावेजमा छलफल गर्नको लागि १२ वटा राज्यका ५५ जना सहभागी भएकोमा उनीहरूबीच छलफल गरी ११ राज्यहरूले (१३ राज्यहरू मध्ये) सहमति जनाई अनुमोदन गरे । उक्त विधानमा ९ राज्यले अनुमोदन गरेमा पारित हुने व्यवस्था थियो । अमेरिकी संविधान मुलतः राज्य विधायिकाद्वारा नियुक्त प्रतिनिधीले तयार पारेको दस्तावेज हो । करिब ४ महिनाको प्रयासमा अमेरिकी संविधान तयार भएको पाईन्छ । सन् १७८७ देखि हालसम्म यो संविधानले निरन्तरता पाईरहेको छ । सुरुमा ७ वटा धारा भएको र हाल २६ धारा र केवल ४००० शब्दहरू भएको यो संविधानले केही सफलताहरू देखाएको छ भने अनेक पाठहरू पनि सिकाएको छ ।

स्वतन्त्रता संग्रामको अवधिमा उनीहरू स्वतन्त्र रहेर व्यवहार चलाउन एवम् राष्ट्रिय एकताको चिनारी गराउन एउटा खुकुलो महासंघ बनाए । युद्धपछि एउटा बलियो र अधिकार सम्पन्न राष्ट्रियस्तरको सरकारको आवश्यकता अनुभव भयो । उक्त सम्मेलनको मुख्य उद्देश्य नै बेलायती साम्राज्यवादबाट मुक्ति र गणतन्त्रात्मक प्रजातान्त्रिक शासन स्थापना गर्नु थियो । जेम्स मेडिसन, जर्ज वासिङ्गटन, अलेक्जण्डर हेमिल्टन र थोमस जेफर्सन आदीको प्रमुख सक्रियतामा सो सम्मेलन भएको थियो । यो संविधानका निर्माताहरूको उद्देश्य संविधान प्रारम्भ गर्नुमात्र रहेको देखिन्छ । यसको प्रमुख विशेषता भनेको लोकप्रिय सम्प्रभुताले जनतालाई नै अन्तिम सम्प्रभुता प्रदान गर्दछ र मनपरि एवम् तानाशाही सत्ताको स्थानमा संवैधानिक शासन व्यवस्थालाई स्थापित गर्दछ । यसलाई फिलाडेल्फिया सम्मेलनमा भागै नलिएका अमेरिकाका अन्य ३९ राज्यहरूले पनि मानेका छन् र यो संविधान पुरै अमेरिकाको संविधान बन्न पुगेको छ । यस संविधानलाई भण्डै २२० वर्ष अघि देखि चिरस्थायी र बहुत कम संशोधित भएको भनेर प्रजातान्त्रिक देशको आदर्श संविधान भन्ने गरिएको पाईन्छ ।

अमेरिकी समाजले सिकाएको सबैभन्दा ठुलो पाठ संविधान प्रतिको निष्ठा र संवैधानिक सर्वोच्चताको आदर हो । त्यसमाथि पनि न्यायलयले संविधानलाई गतिशिल बनाउन आफ्नो व्याख्याद्वारा निकै अहम् भूमिका खेले । त्यसैले त भनिन्छ, त्यहाँको अदालतका व्याख्यालाई नहेर्ने हो भने अमेरिकी संविधान अपुर्ण हुन्छ । अमेरिकी संविधानका निर्माणकर्ताहरूले आफ्ना बिचारहरू राख्दा आलोचना हुन्छ की भनेर कहिल्यै डराएनन् । उनीहरूका हरेक छलफलहरू दस्तावेजमा आधारित थिए । न्याय, समानता र स्वतन्त्रता जस्ता सिद्धान्तहरूबाट उनीहरू कहिल्यै विचलित भएनन् । यस दौरानमा विभिन्न राज्यहरूको सहभागिता, संघिय संरचना, संविधान प्रतिको निष्ठा, नागरिक अधिकारको संरक्षण, शक्तिको बाँडफाँड, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक विषयहरू र विशेषतामा एकरूपता ल्याउन र एकमत गराउन त्यक्ति सहज थिएन । दलगत स्वार्थमा मात्र केन्द्रित भएको भए यो कदापी सम्भव पनि थिएन । तर उनीहरू यी सबै कुराहरू भन्दा माथि उठी निष्ठापूर्वक राष्ट्रको निम्ति एक ढिक्का भएर विश्वसामु आफ्नो अलग पहिचान राख्न सफल भए भने विश्वलाई इतिहासको एउटा पाठ सिकाउन सफल भए ।

हाल अमेरिकामात्र एउटा यस्तो राज्य हो, जहाँका राज्य सरकारहरूले संयुक्त राज्य अमेरिकाबाटै अलग्गि निर्णय समेत गर्न सक्दछन् । अमेरिकामा राष्ट्रपतिलाई निकै शक्ति दिइएको छ, अदालती संरचना संघीय

राज्यमा विभाजन गरिएको छ, कतिपय राज्यहरूमा मृत्युदण्ड दिने कानून प्रचलनमा छ भने अन्य कतिपय राज्यहरूमा छैन । संघीय संविधानमा मृत्युदण्डको व्यवस्था छैन ।

* भारत/पाकिस्तान/बर्मा :-

भारतको संविधानसभाको इतिहास भारत स्वतन्त्रता संग्रामसँग गाँसिएको छ । भारतीय स्वतन्त्रता अधिनियम १९४७, बेलायतबाट प्राप्त भएपछि ब्रिटिस शासन अधिनियम १९३५ ले परिभाषित गरेको भारतमा दुई स्वतन्त्र डोमिनियन राज्य भारत र पाकिस्तानको नाम कायम रहेको थियो । यी दुवै मुलुकलाई संविधानसभा मार्फत संविधान निर्माण गर्न पूर्ण अधिकार प्राप्त भएको थियो । भारतीय स्वतन्त्रता संग्रामका नेताहरू र ब्रिटिस सरकारको क्याबिनेट मिशनका सदस्यहरूका बीचमा सिमलामा सन् १९४६ को मे महिनामा भएको वार्ताको परिणामस्वरूप भारतीय संविधानसभाको गठन गरिएको थियो । भारतका विभिन्न प्रान्तीय राज्यका प्रतिनिधी रहेको विधानमण्डल नै भारतको संविधानसभा थियो । भारतीय संविधानसभामा २९९ जना सदस्य रहेका थिए । भारतमा ब्रिटिस साम्राज्यको पतनको पूर्व सन्ध्यामा सन् १९३८ मा जवाहरलाल नेहरूले संविधानसभाको माग गरेका थिए । भारतका राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीले जनताकै सहभागितामा संविधानसभाको चुनाव गराउने अठोट गरेका थिए । जसलाई मुर्त रूप दिदै सन् १९३६ र १९३८ मा संविधानसभाको मागलाई तीव्र बनाइएको थियो । आन्दोलन चर्कदै गएपछि तत्कालीन ब्रिटिस सरकार, राष्ट्रिय सरकार, राष्ट्रिय कांग्रेस र मुस्लिम लिगबीच वार्ता भई ब्रिटिस संसदले भारतीय स्वतन्त्रता ऐन १९४७ पारित गरी संविधानसभाद्वारा नै भारतको संविधान निर्माण हुने व्यवस्था गरेका थियो । भारतीय संविधानसभाको निर्वाचन क्याबिनेट मिशन योजना अन्तर्गत ब्रिटिस शासनबाट गठित प्रान्तीय प्रोभिजनल लेजिस्लेटिभ एसेम्ब्लीका सदस्यहरूको मतदानबाट भएको थियो । जसमा ठूलो संख्यामा गर्भनरद्वारा मनोनित सदस्यहरू पनि थिए ।

संविधानसभाका सदस्यहरूको निर्वाचन अप्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत गरिएको थियो । अर्थात् विभिन्न प्रान्तीय विधायिकाका सदस्यहरूले संविधानसभाका सदस्यहरू छानेका थिए । यसरी छानिदा कांग्रेस पार्टीले ६९ प्रतिशत सिटहरूमा विजय हासिल गरेको थियो जुन सर्वाधिक थियो भने मुस्लिम लिगले मुस्लिमहरूका लागि छुट्टाईएका सवै सिटहरूमा विजय हासिल गरेको थियो । दलित संघ र एकता पार्टीका तर्फबाट पनि प्रतिनिधीत्व भएको थियो । संविधानसभाको कुल सदस्य संख्या ३८९ थियो, जनसंख्याको आधारमा हरेक राज्यबाट प्रतिनिधीहरू चयन गरिएको थियो । १० लाख जनसंख्या बराबर एकजना प्रतिनिधीको दर थियो जसमा बङ्गालबाट ७० जना र सवैभन्दा सानो प्रान्तबाट ३ जना छानिएका थिए । सवै सदस्यहरू प्रान्तिय विधायिकाबाट छानिएका थिएनन्, २९२ जना प्रान्तीय विधायिकाबाट, ९३ जना विभिन्न राज्यका राजा रजौटाहरूबाट र ४ जना कमिसारीय प्रान्तबाट छानिने गरी व्यवस्था सिमला बैठकले नै तय गरिसकेको थियो ।

यसरी यसै टिमले संविधानको निर्माण गर्दा २ वर्ष ११ महिना ७ दिन लागेको थियो । ११४ दिनसम्म संविधानको मस्यौदा उपर छलफल गरियो । डा. अम्बेडकरको टोली (जुन १९४७ मा गठन भएको थियो) ले तयार पारेको संविधानको मस्यौदा माथि २४७३ पटक संशोधन गरिएको थियो भने यसको निम्ति १६५ दिन काम गरिएको थियो । डा. अम्बेडकर दलित समुदायका व्यक्ति भएकैले पनि दलित समुदायको प्रतिनिधीत्वको लागि उनले निकै योगदान पुऱ्याएको समेत मानिन्छ । अन्तिम मस्यौदालाई २८४ जना सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरी २५ नोवेम्बर १९४९ का दिन अनुमोदन गरेका थिए भने २६ जनवरी १९५० का दिन देखि भारतको संविधान लागु भयो ।

विभिन्न सम्प्रदायहरूको प्रतिनिधीत्वको लागि सदस्य संख्यालाई सामान्य र मुस्लिम गरी २ भागमा छुट्टाईयो भने मुस्लिम प्रतिनिधीहरूको छनौट केवल मुस्लिम विधायकहरूले नै गर्ने भन्ने व्यवस्था समेत मिलाइयो । संविधान निर्माण प्रक्रिया सम्पन्न नभएसम्म बनाउने भनिएको अन्तरिम सरकारमा निकै विवाद भयो । मन्त्रालय बाँडफाँडमा काँग्रेस, मुस्लिम लिग र स्वतन्त्र व्यक्तिहरूबीचको विवाद चर्को रूपमा देखा पर्‍यो । अन्त्यमा पं. जवाहरलाल नेहरूको नेतृत्वमा अन्तरिम सरकारको गठन भयो तर मुस्लिम लिग सरकारमा बसेन र ३ जुन १९४७ बाट भारत टुक्रिन थाल्यो भने विभिन्न किसिमका साम्प्रदायिक दङ्गाहरू र हिंसाहरू भए । अन्ततः पाकिस्तान भारतबाट अलग भयो । पाकिस्तानमा अर्को अलग संविधानसभा हुने भयो भने भारतका विधायकहरू घटेर २२९ मा झर्न पुगे भने पछि बढाएर यसलाई २९९ पुऱ्याइयो । ९ डिसेम्बर १९४६ मा प्रथम पटक संविधानसभाको बैठक प्रारम्भ हुदा भारतको मुस्लिम लिगको उपस्थिति रहेन ।

संविधानसभाले मुस्लिम लिगको उपस्थिति विना नै आफ्नो कार्य सुरु गरेको थियो । २६ जुलाई १९४७ मा पाकिस्तानका लागी पृथक संविधानसभाको स्थापनाको घोषणा भएको थियो । भारतीय संविधानसभामा विभिन्न समिति थिए जसको नेतृत्वकर्ताहरू तथा सल्लाहकार प्रसिद्ध विद्वान तथा राजनीतिज्ञहरू थिए जसमा पण्डित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभ भाई पटेल, कन्हैयालाल, मणिकलाल मुंशी, गोपाल स्वामी आयगर, विश्वनाथ दास, सरदार पटेल, सर वि.एन.राव अल्लादी, कृष्णस्वामी ऐयार र डा. भिमराव अम्बेडकर थिए । प्रस्तावित संविधानको अन्तिम रूपको प्रारूप तयार गर्न ७ सदस्यीय समिति गठन गरिएको थियो । जसको अध्यक्ष कृष्णस्वामी अययार डा. भीमराव अम्बेडकर थिए । सबै पक्षलाई संलग्न गरी संविधान घोषणाको प्रस्ताव सहित डा. भिमराव अम्बेडकरले संविधान घोषणाको लागि पेश गरेका थिए ।

भारत ब्रिटिस शासनबाट स्वाधीन हुनु पूर्वनै संविधानसभाको गठन भएको थियो भने यसको प्रथम बैठक सन् १९४६ डिसेम्बर ९ मा दिल्लीमा बसेको थियो । भारतबाट पाकिस्तान अलग हुनु अगावै संविधानसभाको गठन भएकाले त्यतिवेलाको संविधानसभामा हाल पाकिस्तानमा परेका प्रान्तहरू समेतको प्रतिनिधीत्व थियो । पाकिस्तान भारतबाट अलग भएपछि सिन्ध, पूर्व वङ्गाल, बालुचिस्तान, पश्चिम पञ्जाव र उत्तर पश्चिम सिमा प्रान्त समेतले मिलेर जुन १९४७ मा पाकिस्तानका लागी छुट्टै संविधानसभा गठन गरेका थिए । २६ जनवरी १९५० देखि संविधानसभाले वनाएको संविधान लागु भएको हो । यसको प्रारूप ब्रिटिस क्याबिनेट डेलिगेसनले तयार पारेको मानिन्छ । कुल ३८९ सिटहरू मध्ये राष्ट्रिय काँग्रेसले २९२ र मुस्लिम लिगले ७३ स्थान प्राप्त गरेको थियो । जसले गर्दा मुस्लिम लिगले संविधान निर्माण नै बहिष्कार गर्‍यो । यो विवादका कारण अन्ततः भारत विभाजित नै बन्न पुग्यो । भारत र पाकिस्तान विभाजित भएपछि पाकिस्तान पक्षका मुस्लिम लिगका ७३ सदस्य रहेको संविधानसभाले पहिलो मस्यौदा १९५०, दोश्रो १९५२ र तेश्रो १९५३ मा प्रस्तुत गर्‍यो । २५ डिसेम्बर १९५४ मा संविधान घोषणा गर्ने तयारी भईरहेकै समयमा अकस्मात संविधानसभा नै विघटन गरी संविधान बनाउन १९५५ मा पुनः अर्को संविधानसभा गठन गरियो । करिव ९ वर्षको लामो वादविवाद, संविधानसभाको गठन, विघटन पछि १९५६ मा नयाँ संविधान आयो । तर दुई वर्ष पुरा नहुँदै १९५८ मा जनरल अयुबखानले त्यसलाई खारेज गरे । त्यसपछि सैनिक शासन लागु भयो । खानले फेरी संविधानसभाको निर्वाचन गराउने प्रयासगर्दा वादविवाद भएर पाकिस्तान विभाजन भई सन् १९७१ मा स्वतन्त्र बंगलादेशको स्थापना भएपछि शेख मुजिव-उर-रहमानले १९७२ मा प्रोभिजनल कन्स्टिच्युशनल अर्डिनेन्स जारी गरी अन्तरिम सरकार र संविधान मस्यौदा समिति गठन गरे । जसले १९७२ मा नयाँ संविधान निर्माण गर्‍यो । आज पाकिस्तानमा सैनिक शासन र नाम मात्रको बहुदलीय व्यवस्था छ । जसले गर्दा राजनीतिक स्थायित्व र अपेक्षित शान्ति स्थापनाका लागि जन आन्दोलन जारी छ । भारतबाट १९४७ मै स्वतन्त्र भएको म्यानमा (बर्मा) मा संविधानसभाबाटै १९४७ सेप्टेम्बर २४ मा भारतका प्रसिद्ध संविधानविद् वी एम रावले मस्यौदा गरेको संविधान संविधानसभाबाटै

अनुमोदन गरिएको थियो र ४ जनवरी १९४८ मा जारी गरिएको थियो । संविधानसभाले नै संसदको समेत कामगरी राष्ट्रपति र सरकारको व्यवस्था गरेको थियो ।

बेलायतको संसदले १० डिसेम्बर १९४७ मा इन्डिपेन्डेन्ट एक्ट पासगरी बर्मालाई स्वतन्त्र राज्यको रूपमा स्वीकृती दिएको हो । बर्मा १४ वर्ष सम्म संसदीय प्रजातन्त्र चल्यो । तीनवटै आवधिक निर्वाचनहरू भए र संसद जननिर्वाचित थियो तर निर्वाचित नेता र पार्टीहरूबीच न्यूनतम एजेण्डाहरूमा समेत सहमति र एकता नभएपछि सशस्त्र विद्रोह सुरुभयो । सैन्यशक्ति थप्दै लगेर सन् १९६२ मा सैनिक शासनको उदय भयो । त्यहाँको शासन क्रान्तिकारी जनपरिषद् नामक संवैधानिक तानाशाही ढाँचामा हुनथाल्यो । फौजी जनरल नेविनले प्रजातान्त्रिक संविधान खारेज गरी बर्मिज सोसलिष्ट प्रोग्राम पार्टी स्थापना गरी सैनिक जनरलहरूले शासन सत्ता हत्याए । हाल म्यानमा पनि प्रजातान्त्रिक आन्दोलन तीव्र रूपमा चलिरहेको छ ।

दक्षिण अफ्रिका:-

दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६ पनि नागरिकहरूको सहभागीतामा बनेको संविधानको उत्तम उदाहरणको रूपमा लिईन्छ । रङ्गभेदको समस्या रहेको दक्षिण अफ्रिकामा यसको अन्त्यको लागि अफ्रिकी नेशनल काँग्रेस र यसका नेता नेल्सन मण्डेला आजीवन यसै लडाईंमा तल्लीन रहे । कुल ४९० सदस्य संख्या रहेको अफ्रिकी संविधानसभामा अफ्रिकी नेशनल काँग्रेसको एकलै ३१२ सदस्य संख्या भएपनि उनले गोराहरूको विरुद्धमा कुनै निर्णय गरेनन् र जातीय रूपमा द्वेष नराखी राष्ट्र निर्माणमा मात्र तल्लीन रहे, मण्डेलाले आफु राष्ट्रपति भएपछि पनि एकजना गोरा र एकजना काला जातीकालाई सल्लाहकार राखे भने आफु लामो समयसम्म राष्ट्रपति पदमा नबसी माकुवीलाई सत्ता हस्तान्तरण गरे । यसबाट नेपालले सिक्नुपर्ने धेरै पाठहरू छन् ।

सन् १९८९ मा अफ्रिकी नेशनल काँग्रेस र तत्कालीन प्रधानमन्त्री पि.डब्लु. बोथाका बीच लोकतन्त्र स्थापना गरि रङ्गभेदको अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा सहमति कायम भयो । अफ्रिकी नेशनल काँग्रेसले संविधानसभाबाट संविधान निर्माण गर्न चाहन्थ्यो तर अन्य राजनीतिक दलहरू संविधानसभामा जानुपूर्व संविधानका मुलभूत सिद्धान्तहरूमा समझदारी र सहमति कायम गराउनुपर्ने मान्यतामा अडिग रहेपछि सन् १९९४ मा बनेको अन्तरिम संविधान बमोजिम निर्मित राष्ट्रिय परिषद् (तल्लो सदन) र सिनेट सहितको संसदलाई नै संविधान निर्माण निकाय मान्ने सहमति भयो । सन् १९९४ मा राष्ट्रिय परिषद्को चुनाव भयो जसमा कालाजातीहरूलाई पूर्णरूपमा भाग लिने अवसर प्राप्त भयो जुन अफ्रिकी इतिहासमा प्रथम निर्वाचन थियो भने यस अघि १९१० मा भएको निर्वाचनमा कालाजातीहरूले भागलिन पाएका थिएनन् । यस अघि १९६० मा ५२ प्रतिशत जनताले गणतन्त्रमा मतदान गरेका कारण गणतन्त्रको घोषणा गरिएको भएपनि जातीभेद र रङ्गभेद त्यहाँको मुल समस्याको रूपमा थियो । १९९४ को अन्तरिम संविधान अर्न्तगत १९९४ अप्रिलमा निर्वाचन भएपछि मे मा संसदको बैठक बस्यो भने त्यसैलाई संविधानसभा मानेर संविधान निर्माण गर्ने कामको सुरुवात भयो । दक्षिण अफ्रिकामा संविधान निर्माणको कार्य धेरै चरणमा सम्पन्न गरिएको थियो त्यहाँको संविधानले रङ्गभेदको अन्त्य र लोकतन्त्र स्थापनाको लागि द्वन्द्वको व्यवस्थापन समेतमा महत्वपूर्ण स्थान लिएको थियो । संविधानसभाले संविधानका मस्यौदा गर्न १९९४ जुन मा विभिन्न समिति गठन गर्‍यो । साथै संविधानसभाले पालना गर्नुपर्ने आधारभूत सर्तका रूपमा ३४ वटा संवैधानिक सिद्धान्तहरू पनि अन्तरिम संविधानमा किटानी गरिएको थियो अनुमोदन सम्बन्धमा संविधानसभाको दुइतिहाई बहुमतले संविधानको अनुमोदन गर्ने, अनुमोदन हुन नसकेमा त्यसलाई जनमत संग्रहमा लैजाने व्यवस्था गरिएको थियो । अन्तरिम संविधानको मस्यौदा संविधानसभाले दुई वर्ष लगाएर तयार गरेको थियो । मस्यौदा प्रमाणीकरणका लागि संवैधानिक अदालतमा पठाइएको थियो । संवैधानिक

अदालतले उक्त मस्यौदालाई एकपटक फिर्ता गरी ४ डिसेम्बर १९९६ मा प्रमाणीकरण भई ४ फेब्रुअरी १९९७ मा लागु गरियो ।

निर्वाचित प्रतिनिधीहरु, नागरिक समाज र बौद्धिक समुदायले संविधानका अन्तरवस्तुका बारेमा नागरिकहरुलाई शिक्षा दिने र सु-सुचीत गर्ने काम गरे संविधानका सैद्धान्तिक विषयमा समेत व्यापक छलफल, अध्ययन र अनुसन्धान गरियो । यसरी १९९४ को संविधानलाई आफ्नो सैद्धान्तिक आधार मानेर संविधानसभाले संविधानको निर्माण गर्नको लागि संविधान मस्यौदा समिति गठन गरी उक्त समितिले मस्यौदा गरी संविधानसभालाई बुझायो । उक्त मस्यौदालाई ८ मे १९९६ मा ग्रहण गरी व्यापक छलफल गरियो र संवैधानिक सिद्धान्तहरुको आधारमा तयार भए नभएको जाँचगर्न संवैधानिक अदालतमा पठाइयो । संवैधानिक अदालतले अन्तरिम संविधानले तयार गरेका सिद्धान्त बमोजिम नभएको भनी सुधार गर्न सुझाव दियो । त्यसपछि ११ अक्टोबर १९९६ मा पुनः परिमार्जन गरियो र अन्त्यमा ९ डिसेम्बर १९९६ मा राष्ट्रपति नेलशन मण्डेलाले हस्ताक्षर गरेपछि उक्त संविधान पारित भयो भने ७ फेब्रुअरी १९९७ देखि लागु भई हाल सम्म कायम छ ।

* फ्रान्स :-

फ्रान्समा भएको राज्यक्रान्ति पछि सन् १७९१ मा अन्तरिम विधान ल्याई त्यसको केही समयपछि संविधानसभा मार्फत गणतन्त्रात्मक संविधान बनाईयो । १८ औं शताब्दिमा फ्रान्समा राजाले मुलुकलाई हिंस्रक गृहयुद्धमा होमेका थिए । मध्ययुगमा फ्रान्स युरोपको अत्यन्त शक्तिशाली देशको रूपमा मानिन्थ्यो । सन् १७८९ को फ्रेन्च संविधानसभाको गठन विभिन्न प्रान्तीय सरकारका प्रतिनिधीहरुद्वारा ९ ऋतुगलभक० गरिएको थियो । कम्युन्सको बैठकले १७ जुन, १७८९ मा जम्मा ५८० मत मध्ये ४९० मतको बहुमतको आधारमा आफैले आफैलाई संविधानसभाको घोषणा गरेका थिए । जसले ९ वर्षको समय लगाई संविधान निर्माण गर्‍यो जुन फ्रान्सको पहिलो संविधान थियो ।

राजा लुई चौधौं शासनसत्तामा आएपछि उनले आफैलाई राज्यको रूपमा घोषणा गरे ९६ क तजभक्तबतभ० उनले गरेको दमनका कारण अनेकौ युद्धहरु भए । लुई सोच्नैको पालामा भएको ७ वर्ष लामो युद्धले फ्रान्स आर्थिक रूपमा निकै कमजोर भईसकेको थियो । सन् १७८९ मा भएको क्रान्तिले जनताले निरंकुश राजा, र सामन्तिहरुका विरुद्ध विजय हासिल गरे । उक्त समयमा राजाले बोलाएको स्टेट्स जनरलको बैठक अत्यन्तै घातक भयो भने नेशनल एसेम्ब्लीले आफ्नो नाम बदली संविधानसभा राख्यो र ४ अगस्तका दिन स्वतन्त्रताको घोषणा गर्‍यो । उक्त एसेम्ब्लीले ३ डिसेम्बर १७९१ मा प्रथम नयाँ संविधान बनाई लागु गर्‍यो जसमा गणतन्त्रको घोषणा गरिएको थियो । त्यसपछि १९९३ र १९९५ मा नयाँ संविधानहरु बने । फ्रान्समा नेपोलियन बोनापार्टको उदय भएपछि स्थिति पुनः तानाशाही बन्दै गयो । उनले १८०४ मा सम्पूर्ण शासनसत्ता आफ्नै हातमा लिएर आफुलाई फ्रान्सकै सम्राट घोषणा गरे । उनको वाटर लु काण्डमा पराजय भयो । त्यसपछि फ्रान्सको शासन व्यवस्था छिन्न भिन्न भई बर्बर वंशको हातमा आयो । लुई अठारौंले सन् १८१४ मा संवैधानिक अधिकारपत्र जारी गरे । त्यसपछि लुई फिलिप त्यहाँका सम्राट बने ।

सन् १८४८ मा फ्रान्समा पुनः क्रान्ति भई दोश्रो गणतन्त्रको स्थापना भयो । नेपोलियन बोनापार्टका भतिजा लुईबोनापार्ट राष्ट्रपति चुनिए । उनले पनि १८५१ मा सेनाको बलमा सम्पूर्ण शासनसत्ता हत्याई जनमत संग्रहबाट आफुलाई सम्राट घोषित गरेर फ्रान्समा पुनः राजतन्त्र सुरु भयो । नेपोलियन तृतीयको जर्मनी सँग पराजयभए पछि १८७१ मा सन्धी गर्नुका साथै संसारकै इतिहासमा प्रथम पटक मजदुरहरुले क्रान्तिकारी पेरि कम्युनको स्थापना गरे । तर त्यसमा सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्व स्थापना नगरिएकोले १८७५ हुँदा नहुँदै कम्युनिष्ट सत्तालाई दमन गरेर तेश्रो गणतान्त्रिक संविधान र गणतन्त्र स्थापना गरीयो ।

पछि १९३९ मा जर्मनीले आक्रमण गरी विजय हाँसिल गरेपछि फ्रान्स विभाजित हुन पुग्यो । सन् १९४५ मा जर्मनीको पराजयपछि फ्रान्स पुनः स्वतन्त्र हुन पुग्यो । एक अस्थायी सरकार गठनगरी त्यसलाई नयाँ गणतन्त्रको संविधान बनाउने अविभारा दिईयो । २१ अक्टोवर १९४५ मा संविधानसभाका लागि निर्वाचन भई संविधान बनाईयो । तर त्यसलाई जनताले जनमत संग्रहद्वारा अस्वीकार गरे । पुनः २ जुन १९४६ मा अर्को संविधानसभाको निर्वाचन भयो र यसले मस्यौदा गरेको संविधानलाई १३ अक्टोवर १९४६ मा भएको जनमतसंग्रहले स्वीकार गर्‍यो । यसबाट फ्रान्समा चौथो गणतन्त्रको स्थापना भयो । यो १२ वर्ष सम्म चल्यो तत्पश्चात १९५८ मा पाँचौँ गणतन्त्र स्थापना गरियो । २८ सेप्टेम्बर १९५८ मा अनुमोदनको लागी प्रस्तुत गरिएको संविधानको मस्यौदालाई ८४ प्रतिशत जनताले समर्थन गरे । उक्त संविधान के कस्ता मुलभुत सिद्धान्तमा आधारित हुने भनेर १७ जुन १७८९ को कम्युनको बैठकले निर्णय गरेको थियो । यसरी विभिन्न आरोह अवरोहका बावजुद स्थापित फ्रान्सेली पाँचौँ गणतन्त्र हालसम्म कायम छ ।

* श्रीलंका :-

श्रीलंकामा संसदिय गणतन्त्रात्मक व्यवस्था छ । सुरुमा डच उपनिवेशको रूपमा रहेको श्रीलंकामा १९७६ देखि संयुक्त अधिराज्यले आफ्नो उपनिवेश कायम गरेको थियो । १९२० सम्म कार्यपालीका र विधायिका परिषद्को माध्यमबाट औपनिवेशिक शासन चलेको थियो । १९१० पछि कार्यपालीका र विधायिका दुवैमा निर्वाचित सदस्य पनि सामेल गर्ने परम्परा सुरु भएको हो । सन् १९२८ मा डोनोघमोर आयोग गठन गरी सुधारको प्रयास गरियो । यहाँ संवैधानिक व्यवस्था कायम गर्ने उद्देश्यले १९४४ मा संविधान मस्यौदा गर्न संयुक्त अधिराज्यद्वारा सलवरी आयोग गठन गरिएको थियो । यसले तयार गरेको मस्यौदा संविधान केही संशोधन सहित स्वीकृत गर्‍यो । श्रीलंकामा ब्रिटिस उपनिवेशबाट स्वतन्त्र हुनासाथ १९४६ मा तत्काल मन्त्रिमण्डलले संविधान बनाएको थियो । यो नै श्रीलंकाको पहिलो संविधान हो । पछि १९७० मा तत्कालीन संसदका १७५ सदस्यको समुहलाई संविधानसभाको नाम दिई डिसेम्बर १९७१ मा नयाँ संविधान जारी गरिएको थियो । जसका १३४ धाराहरु रहेका छन् । यो मस्यौदा संविधान बमोजिम गणतन्त्र श्रीलंकाका राष्ट्रपति नै राज्य प्रमुख तथा प्रधानसेनापति रहने, प्रधानमन्त्री ५ वर्षका लागि वालिग मताधिकारको आधारमा निर्वाचित हुने र राष्ट्रियसभा प्रति जिम्मेवार रहने व्यवस्था गरियो । राष्ट्रिय सभालाई सर्वोच्चता प्रदान गरी संविधान संशोधन गर्नसक्ने अधिकार दिइयो । स्वतन्त्र न्यायालय गठन गरी कानुनको व्याख्या गर्ने अधिकार दिईयो । यो व्यवस्था १९७८ सम्म लागु भयो । १९७८ मा संशोधन गरी अध्यक्षतात्मक व्यवस्था लागु गरियो । यो संविधान अमेरिकी संविधानको नक्कल गरेर बनाईएको मानिन्छ । यसपछि श्रीलंकामा राष्ट्रपति शासन सुरुभयो । संसदमा बहुमत प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्ने प्रवन्ध गरियो । कानुनी अधिकार व्यवस्थापिकालाई सुम्पिएको छ । राष्ट्रपति व्यवस्था अन्तर्गत एक सदनात्मक व्यवस्था छ । जसका सदस्यहरु विभिन्न निर्वाचन क्षेत्रहरुबाट वालिग मताधिकारका आधारमा छानिन्छन् । उनीहरुको पदावधी ५ वर्षको हुन्छ । श्रीलंकाको कार्यपालिकालाई फ्रान्सको जस्तै संसदीय र अध्यक्षीय प्रणालीको मिश्रण भएको रूपमा मानिन्छ ।

* चीन :-

चीनमा मञ्चु वंशको काउवई र लिआङ्ग चि चाओले १८९८ मा संवैधानिक राजतन्त्र स्थापना गर्ने प्रचार गरेपनि डा. सनयात्सेनको संगठनले बिरोध गरेका कारण त्यसो हुन सकेन । सन् १९११ को क्रान्ति सफल भएपछि १ जनवरी १९१२ मा डा.सनयात्सेन गणतन्त्र चीनको राष्ट्रपति बने । यसपछि एउटा अन्तरिम राष्ट्रियसभा गठनगरी अन्तरिम संविधान बनाईयो । यस संविधानले गणतन्त्र चीनका नागरिकहरुलाई समान अधिकार प्रदान गर्‍यो । सन् १९४९ को सफल क्रान्ति पश्चात १९५३ मा माओको अध्यक्षतामा संविधान मस्यौदा समिति गठन गरियो । स्थानीय देखि राष्ट्रिय जनकांग्रेसको निर्वाचन सम्पन्न

भयो । १९५४ को मार्चमा नयाँ संविधान बनाईयो जसलाई २० सेप्टेम्बर १९५४ मा चीनको राष्ट्रिय जनकांग्रेसले अनुमोदन गरेपछि लागु गरियो । यो संविधान १५ करोड चिनियाहरु माभ्र छलफलका लागी प्रस्तुत गरिएको थियो । यो संविधान १९७५ मा पहिलोपटक, १९७८ मा दोश्रोपटक र २१ अप्रिल १९८२ मा पाँचौँ पटक संशोधन गरिएको पाइन्छ ।

* जर्मन :-

सन् १९१८ को नोवेम्बर ९ मा राजतन्त्रको उल्मुलन भएपछि १९१९ जनवरीमा संविधानसभाद्वारा पश्चिमी ढाँचाको नयाँ संविधान जारी गरियो । त्यसपछि करिव १४ वर्षको अवधिमा २१ वटा सरकारहरु फेरिए । धेरै पटक संसद विघटन गरियो र यसै संविधानबाट एडल्फ हिटलरको जन्म भयो । वाईमर रिपब्लिकन नामले प्रसिद्ध सो संविधालाई हिटलरले च्यातिदिए । दोश्रो विश्वयुद्ध पछि जर्मन २ भागमा विभाजित भयो । पश्चिम जर्मनीमा १९४९ मा पार्लियामेन्ट काउन्सिल अन्तर्गत मस्यौदा समितिले मस्यौदा गरी संघीय गणतन्त्रात्मक जर्मनीको संविधान बनायो । उक्त संविधान हालसम्म कायम छ ।

* रुस :-

रुसमा तत्कालीन सम्राट निकोलस द्वितियले आफ्नी साम्राज्ञी अलेक्जेण्ड्रा र विश्वासपात्र सटपुटिनको बहकाउमा लागेर जनताका सिमित हक अधिकारपनि खोसेर निरंकुश शासन गर्ने प्रयास गर्दा युद्ध भड्कियो । जसले बोल्सेभिक क्रान्तिलाई बल पुऱ्यायो । सन् १९१७ मा रुसमा जारको शासन ढलेपछि २५ नोभेम्बर १९१७ मा संविधानसभाको निर्वाचन भएको थियो । जसमा सोसलिष्ट रिभोल्युशनरी पार्टीले ४० प्रतिशत र बोलसेभिकले २५ प्रतिशत भन्दा कम मत पाएका थिए । उक्त संविधानमा अक्टोवर र समाजवादी क्रान्ति मार्फत फालिएका व्यक्तिहरुकै बाहुल्यता देखिएपछि लेनिनको अगुवाईमा सन् १९१८ मा केन्द्रिय कमिटिले संविधान मस्यौदा समिति बनाई त्यस संविधानको पुनः मुल्याङ्कन गरियो । तत्कालका लागी अन्तरिम संविधान जारी गरी सन् १९२४ मा संघीय संविधान निर्माण गरिएको थियो । सोभियत संघको पतनपछि पनि उक्त संविधानको प्रभाव विभिन्न राज्यहरुमा कायमै रहेको देखिन्छ ।

अनुसुची :

राज्यको पुनर्संरचनामा संघीय ढाँचाको लागी प्रस्ताव गरिएका केही मोडलहरु :

१) राजनीतिज्ञ शंकर पोखेलद्वारा प्रस्ताव गरिएको मोडल

राज्यको पुनर्संरचना र समावेशी लोकतन्त्र

राज्य के हो ?

एंगेल्सका अनुसार “समाजबाट उत्पन्न भएको, समाजभन्दा माथिको स्थान ग्रहण गर्ने र समाजबाट टाढिदै गएको शक्ति नै राज्य हो ।” मानव सभ्यताको विकासका क्रममा नियन्त्रणकारी संयन्त्रको आवश्यकताले नै राज्यको विकास भएको हो । यस अर्थमा राज्य वर्गीय उत्पीडनको साधन र प्रभुत्वको अस्त्र हो ।

राज्य आर्थिक-सामाजिक आधारमा एक्यअष्य(भअयलफषअ दबकभ० खडा भएको हुन्छ । उत्पादन शक्तिको विकास र सामाजिक सचेतनताको स्तरका आधारमा आर्थिक-सामाजिक सम्वन्ध एक्यअष्य(भअयलफषअ चभवितष्यय० कायम हुन्छ । मार्क्सवादले राज्यको ढाँचालाई अधिरचना एकगउभच कतगअतगचभ० र आर्थिक-सामाजिक ढाँचालाई आधार एकदबकभ० मान्दछ । राज्य अन्तर्गत राष्ट्रिय सरकार, सेना, कानून तथा अन्य राजनीतिक व्यवस्था र तत्सम्वन्धी विचारधारात्मक रूप जस्तै दर्शन, साहित्य र कला आदि पर्दछन् । उत्पादन सम्वन्धको कुल योग नै समाजको आर्थिक आधार हो । यही नै कानुनी र राजनीतिक अधिरचनाको वास्तविक आधार पनि हो ।

राज्यको पुनर्संरचना किन ?

“समाजवाट टाढिदै गएको” राज्यलाई समाजको नजिक ल्याउने कुरा नै राज्यको पुनर्संरचना गर्नु हो । यस अन्तर्गत नेपाली समाजको विशेषता र चरित्रका आधारमा राज्यलाई एकात्मक र केन्द्रिकृत स्वरूपवाट संघात्मक र विकेन्द्रित स्वरूपमा रूपान्तर गरिनेछ । समान्ति राजतन्त्रको अन्त्य गरि मुलुकमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना गरिनेछ । ब्रिटिस मोडेलको संसदिय निर्वाचन प्रणाली र शासन प्रणालीमा परिवर्तन गरी समावेशी लोकतन्त्रको स्थापना गरिनेछ ।

राज्यको पुनर्संरचनाको लक्ष्य एवं उद्देश्य

ऐतिहासिक जनआन्दोलनको नेतृत्वकर्ता सात राजनीतिक दलहरूले छुँदै मार्गचित्र प्रस्तुत गर्ने क्रममा नै राज्यको पुनर्संरचना र समावेशी लोकतन्त्रका अवधारणालाई स्वीकार गरेका थिए । सात राजनीतिक दल र माओवादीका बीचमा सम्पन्न बाह्रबुँदे सहमतिमा पनि उक्त विषयलाई महत्वकासाथ प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सार्वभौमसत्ता, राजकियसत्ता र शासनाधिकार नेपाली जनतामा सुनिश्चित गर्ने कुरा राज्यको पुनर्संरचना सर्वाधिक महत्वको विषय हो ।
- समान्ति राजतन्त्र र त्यसका आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक आधारहरूलाई समाप्त पार्ने कुरा राज्यको पुनर्संरचना अत्याधिक महत्वको विषय हो ।
- राज्य पुनर्संरचनाको उद्देश्य एकात्मक र केन्द्रिकृत शासन व्यवस्थाका कारणले मनोवैज्ञानिक रूपमा विभाजित बन्दै गएको राष्ट्रलाई मनोवैज्ञानिक रूपले मात्रै होइन भौतिक रूपले समेत बलियो बनाउने कुरा नै हो ।
- राज्यको पुनर्संरचना गर्दा न्याय, समानता र स्वतन्त्रताको नीतिका आधारमा लोकतन्त्रलाई सवल बनाउने र राज्य सञ्चालनमा जनताको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउने कुरालाई विशेष ध्यान दिइनुपर्दछ ।
- राज्यको पुनर्संरचनाको महत्वपूर्ण उद्देश्य आर्थिक-सामाजिक विकासमा विद्यमान क्षेत्रिय असन्तुलन कम गर्दै लैजाने र समविकासको अवसर र आधार प्रदान गर्ने कुरा पनि हो ।

- राज्यको पुनर्संरचना अत्याधिक महत्वपूर्ण विषय नेपाली समाजको विशेषता र विशिष्टताका आधारमा राज्यको निर्माण गर्ने र राज्यमा पछि परेका र पारिएका सबै वर्ग वा समुदायको पहिचान, प्रतिनिधीत्व र पहुँचलाई सुनिश्चित बनाउने कुरा पनि हो ।
- नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गीय, लैङ्गिक, जातिय, भाषिक, साँस्कृतिक, सामुदायिक, क्षेत्रिय विभेद र द्वन्द्वको समस्यालाई समाधान गरी समतामुलक समाजको निर्माण गर्ने कुरा राज्यको पुनर्संरचनाको अर्को महत्वपूर्ण उद्देश्य हो ।
- माओवादी विद्रोह लगायतका सशस्त्र विद्रोहको समस्याको शान्तिपूर्ण समाधानका विषयलाई राज्यको पुनर्संरचना उद्देश्यका रूपमा अघि बढाउनु पर्दछ ।
- विगतमा स्थापित संसदिय प्रजातन्त्रमा नेपाली समाजमा विद्यमान बहुलताको सही प्रतिनिधीत्व हुन सकेन । सबैको समुदायको साझा फुलवारीका रूपमा नेपाल राष्ट्रको विकास गर्नका लागि लोकतान्त्रिकरण र समावेशिकरणको नीतिका आधारमा राज्यका सबै अंगहरूको पुनर्गठन गरिनु पर्दछ
- अब राज्यको पुनर्संरचनाको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य साम्राज्यवाद र नवउपनिवेशवादी शोषण र उत्पीडनको विरोध गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय रूपले प्रतिस्पर्धी बनाउने पनि हो ।

राज्यसत्ताको पुनर्संरचना प्रमुख एजेण्डाहरू

राज्यको चरित्र र स्वरूप

नेपालको राज्यसत्ताको वर्तमान चरित्र एकात्मक र शासनसत्ताको स्वरूप केन्द्रिकृत रहेको छ । नेपाली समाजको सामाजिक विशेषता र विशिष्टता तथा जनआन्दोलनका क्रममा व्यक्त भावना र पछि परेका र पारिएका समुदायको आकांक्षा समेतका हिसावले समेत नेपाल राज्यको वर्तमान चरित्र र स्वरूपमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ । नेपाली समाजको विशेषता र विशिष्टताका आधारमा नेपाल राज्यको चरित्र संघात्मकतामा आधारित हुने र शासन प्रणाली केन्द्र, प्रदेश र स्थानिय निकायको बीचमा अधिकार र कर्तव्यको स्पष्ट बाँडफाँड गरिएको स्वःशासनको ढाँचामा आधारित हुनेछ । यस अन्तर्गत नेपाल राष्ट्रलाई जातिय, भाषिक, साँस्कृतिक र प्रादेशिक स्वायत्ततामा आधारित अखण्ड, अभिभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राज्य राष्ट्रका रूपमा अघि सुदृढ गरिनु पर्दछ ।

राजनीतिक ईकाइको विभाजन आधार

- भौगोलिक अवस्थिति
- जनसंख्या र जातिगत बसोबासको अवस्था
- मातृभाषा र भाषाको प्रयोगको अवस्था
- साँस्कृतिक सम्मिलनको अवस्था
- प्रशासनिक सुगमता
- आर्थिक-सामाजिक अन्तर सम्बन्ध
- प्राकृतिक साधन-श्रोतको उपलब्धता र ऐतिहासिकता

उपरोक्त नीति अनुरूप राजनीतिक र प्रशासनिक क्षेत्रको विभाजन गर्दा सकेसम्म पछि परेका र पारिएका समुदायका सघन बसोबासका क्षेत्रहरू, भाषिक सघनताका क्षेत्रहरू र विशिष्ट साँस्कृतिक क्षेत्रहरूलाई सकेसम्म एउटै राजनीतिक र प्रशासनिक ईकाइमा आवद्ध गर्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्दछ । संघात्मकतामा आधारित शासनको ढाँचा तीन तहको हुनु उपयुक्त हुनेछ ।

शक्ति र अधिकारको बाँडफाँड

केन्द्र, प्रदेश र स्थानिय निकायको राजनीतिक र प्रशासनिक संरचनाको विकास गर्दा सबै तहको अधिकार र जनता प्रति उसका दायित्वहरूका बारेमा सुरुमै सुस्पष्टता हुनु आवश्यक हुन्छ ।

- नेपालको सन्दर्भमा केन्द्रसँग राष्ट्रिय सुरक्षा, बैदेशिक सम्बन्ध, केन्द्रिय बैंक, मुद्रा र वित्तिय प्रणाली, रेल्वे, हवाई उडान र प्रमुख राष्ट्रिय मार्गहरू, केन्द्रिय विश्व विद्यालय, मानवअधिकार र मौलिक अधिकारको संरक्षण, सर्वोच्च अदालत, भंसार राजश्व, ठुला जलविद्युत आयोजना, बहुप्रादेशिक प्राकृतिक सम्पदाहरूको बाँडफाँड र प्रादेशिक विवादहरूको समाधान जस्ता अधिकार र त्यस अन्तर्गतका नागरिक प्रतिका दायित्वहरू निहित रहनु उपयुक्त हुनेछ ।
- प्रादेशिक तहमा विधायिकी अधिकार सहितको संसद, सार्वजनिक सुरक्षा, व्यापार, उद्योग र श्रम व्यवस्था, सडक, जंगल, जल र जमिनको व्यवस्थापन र उपयोग, शिक्षा र स्वास्थ्यको प्रवन्ध जस्ता अधिकारहरू र त्यस अन्तर्गतका नागरिक दायित्वहरू रहनु पर्दछ ।
- स्थानिय तहमा स्थानिय सडकहरूको निर्माण र संरक्षण, ग्याँस, विद्युत र जलआपूर्ति, सरसफाई, स्थानिय योजनाहरू, स्थानिय कर, सार्वजनिक शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको प्रवन्ध, ग्रामिण समुदायमा आधारित ग्रामिण यातायातका साथै प्राकृतिक श्रोत र साधनको व्यवस्थापनको अधिकार रहनु उपयुक्त हुनेछ ।
- केन्द्र, प्रदेश र स्थानिय निकाय बीचका अन्तर सम्बन्ध सहयोगात्मक हुनुपर्दछ । तीनै तहलाई अधिकारका प्रश्नमा मात्र होइन उत्तदायित्वका प्रश्नमा पनि जवाफदेही बनाउने नीति अवलम्बन गरिनु पर्दछ ।

शासन प्रणाली

- संघिय व्यवस्था अन्तर्गत सार्वभौमसत्ता संघ (राष्ट्रियसभा र प्रतिनिधीसभा) र प्रदेशमा विभाजन गरिएको हुन्छ ।
- जनताको प्रत्यक्ष मत र पहिचानको विशेषाधिकारको प्रवन्धका लागि केन्द्रमा दुइसदनात्मक व्यवस्था अवलम्बन गरिने छ ।
- प्रदेशमा एउटा जननिर्वाचित सदन हुनेछ । यस अन्तरगत केन्द्र र प्रदेशको शासन प्रणाली सहमतिय हुने वा बहुमतिय हुने कुराको निरूपण गरिनु पर्दछ ।
- सार्वभौमसत्ताको प्रयोगका सन्दर्भमा तलवाट माथि (दयततय तय तयउ) को नीतिलाई अवलम्बन गरिनु उपयुक्त हुनेछ ।
- समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिएको अवस्थामा केन्द्रमा कार्यकारी प्रमुख भने जनताको प्रत्यक्ष निर्वाचनवाट निर्वाचित हुने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

निर्वाचनको प्रणाली

वहुमतिय निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तन अपरिहार्य भईसकेको छ । राष्ट्रियसभा, प्रतिनिधीसभा र प्रदेश तथा स्थानिय निकायका लागि भिन्न-भिन्न प्रकारको निर्वाचन प्रणालीलाई प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । भविष्यका लागि समानुपातिक वा मिश्रित समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली प्रतिनिधीसभाको निर्वाचनका लागि उपयुक्त हुनेछ ।

मातृभाषा र भाषा प्रयोगको नीति

- भाषिक जनगणनाको व्यवस्था गरिनु पर्दछ र भाषाहरूलाई सुचिकरण गरिनु पर्दछ ।
- बहुभाषिक नीति अवलम्बन गरिनु पर्दछ ।
- यसो गर्दा प्रदेशतहमा कम्तिमा पनि तिन भाषा नीतिलाई अधि वढाउनु उपयुक्त हुनेछ ।

आत्मनिर्णयको अधिकारका सम्बन्धमा

नेपालमा अवलम्बन गरिने संघिय प्रणालीमा पृथकताको अधिकार सम्भव र उपयुक्त हुँदैन । आत्मविकासका लागि आत्मनिर्णयको अधिकारको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

धर्म र संस्कृति सम्बन्धी नीति

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसाँस्कृतिक मुलुक भएको हुँदा विभिन्न जातिका मौलिक धर्म-संस्कृतिको संरक्षण र विकासका लागि राज्यले निश्चित प्रकारका दायित्वहरू बहन गर्नु पर्दछ ।

- धर्म निरिपेक्ष राज्यको घोषणा समेत भईसकेको अवस्थामा कुनै पनि जाति र समुदायको धर्म, संस्कृति र परम्पराको संरक्षण तथा विकासको सवाललाई मुलतः सम्बन्धीत समुदायको अधिकारका रूपमा स्थापित गरिनु पर्दछ । तर धर्म, संस्कृति र परम्पराका नाममा मानवअधिकार र मानविय मुल्य मान्यतालाई कुल्चने छुट भने कसैलाई दिइनु हुँदैन ।
- सबै समुदायको धर्म र संस्कृतिप्रति राज्यको तर्फबाट समान व्यवहार हुने कुरालाई सुनिश्चिता प्रदान गरिनु पर्दछ । प्रत्येक समुदायले आफ्नो धर्म संस्कृतिलाई आत्मसात गरिरहेको अवस्थामा अर्काको धार्मिक आस्था र विश्वासमा ठेस नपुगोस् भन्ने कुरामा पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।

प्राकृतिक श्रोतको उपयोग र बाँडफाँड

मानव सभ्यताको विकास हुनुभन्दा पहिले देखि नै जमिन, जल र जंगल प्रकृतिको बरदानका रूपमा प्रदत्त छ ।

- प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो मुलुकमा बस्ने, जीवन निर्वाहका लागि श्रम गर्ने र आफ्नो संस्कार र संस्कृति अनुरूप प्रकृतिको उपभोग गर्ने पुर्ण अधिकार छ । राज्यले उसको त्यस अधिकारको रक्षा गर्नु पर्दछ ।

- नयाँ लोकतान्त्रिक राज्यले उपरोक्त नीतिका आधारमा भूमिको पुनर्व्यवस्थापन र पुनर्वितरण गर्नुपर्ने हुन्छ । भूमिको पुनर्व्यवस्थापन र वितरणका सन्दर्भमा केशव बडाल आयोगको प्रतिवेदनको कार्यान्वय प्रगतिशील कदम हुनेछ ।
- अन्य प्राकृतिक श्रोत र सम्पदाको उपयोग र व्यवस्थापनमा स्थानिय जनताको सहभागिता र पहुँचलाई विस्तार गरिनेछ ।

प्रत्याह्वानको व्यवस्था

राजनीतिक दल र जननिर्वाचित प्रतिनिधीहरूलाई जनता प्रति उत्तरदायी बनाउनका लागि प्रत्याह्वानको संवैधानिक व्यवस्था कायम गरिनुपर्दछ । यस प्रकारको व्यवस्थाले राज्य सञ्चालनमा जनताको भूमिकालाई विस्तार गर्नेछ ।

लोक कल्याणकारी राज्यको निर्माण

- लोकतन्त्रलाई “जनताको, जनताका लागि र जनताद्वारा” भन्ने युक्ति अन्तर्गत अघि बढाउने हो भने राज्यलाई निश्चित प्रकारका सामाजिक दायित्वहरू वहन गर्ने अंगका रूपमा विकास गर्नुपर्दछ ।
- अबको लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा राज्यलाई नियन्त्रणकारी अंगको रूपमा नहेरी शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभुति भएको लोककल्याणकारी राज्यका रूपमा विकास गरिनु पर्दछ ।

प्रशासनिक ढाँचाको लोकतान्त्रिकरण

- राज्यको स्थायी अंग मानिने सेना, प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी जस्ता सुरक्षा निकाय, नोकरशाही तन्त्रका रूपमा विकास भएको प्रशासनयन्त्र र राज्यसत्ता सञ्चालनका अन्य संवैधानिक अंगहरूलाई लोकतान्त्रिक रूपान्तरण गरिनु पर्दछ ।
- संघात्मकतामा आधारित राज्यको पुनर्संरचना गर्ने मान्यतालाई जनआन्दोलनले स्थापित गरिसकेको अवस्थामा राज्यका विभिन्न अंगहरूको पुनर्गठन गर्नु, त्यसलाई समावेशी स्वरूप प्रदान गर्नु र लोकतान्त्रिकरण गर्नु जरूरी हुन्छ । त्यसमाथि नेपाली सेनाको पुनर्गठन गरी त्यसलाई राष्ट्रिय चरित्रको बनाउने र लोकतान्त्रिकरण गर्ने सवाल लोकतन्त्रको संस्थागत विकासका लागि सर्वाधिक महत्वको सवाल हो

दलहरूको लोकतान्त्रिकरण

- नेपाली समाजको बहुलताको अवस्था, लोकतन्त्रका सार्वभौम मुल्य र मान्यता तथा राजनीतिक दलहरू सम्वन्धी स्वीकृत सिद्धान्तहरूका आधारमा दलहरूको लोकतान्त्रिकरण गरिनु पर्दछ ।
- राज्यको पुनर्संरचनाले राज्यका सबै अंगहरूमा पछि परेका र पारिएका समुदायको प्रवेशको ढोका खोल्ने संवैधानिक व्यवस्था कायम गर्ने हुँदा अहिले नै पार्टीले तदनुरूपको संरचनागत विकासमा जोड दिएर अघि बढ्नु पर्दछ ।

- नेपाली समाजको विशेषताका आधारमा पार्टीहरूलाई समावेशी स्वरूप प्रदान गर्न बाध्यकारी संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ। उपरोक्त संवैधानिक र कानुनी हैसियत पुरा नगरेका राजनीतिक दलहरूलाई राष्ट्रिय पार्टीको मान्यता नहुने कानुनी व्यवस्था समेत गरिनु पर्दछ।

न्यायिक प्रणालीको पुनर्गठन

- राज्य सञ्चालनमा जस्तै न्यायिक क्षेत्रको नेतृत्व पनि जनता प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी हुने परिपाटीको विकास गर्नुपर्छ।
- यसका लागि नेतृत्व छनौटको प्रक्रियालाई संसदिय सुनुवाई वा जनसुनुवाई समेतको व्यवस्था गरेर पूर्ण लोकतान्त्रिक, पारदर्शी र जनआधारित बनाउनु पर्दछ।

आर्थिक-सामाजिक व्यवस्था

जनआन्दोलनका क्रममा सडकमा घन्किएको लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको नारा न नयाँ जनवादी क्रान्ति अन्तर्गतको नारा नै थियो न त पुरानो पुँजीवादी क्रान्तिमा सिमित रहेको नारा नै। यस नाराका मुख्यतः निम्न विशेषता रहेका छन्।

- राजतन्त्रको समुल अन्त्य गर्ने।
- सामन्तवादी आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक आधारलाई समाप्त गर्ने।
- नेपाली विशेषता र विशिष्टताका आधारमा राज्यको पुनर्संरचना गर्ने र लोकतन्त्रलाई समावेशी स्वरूप प्रदान गर्ने।
- शान्ति वार्ताका माध्यमबाट राजनीतिक संकटको समाधान खोज्ने।
- निरिपेक्ष निजीकरण र उदारीकरणको नीतिका कारणले बढ्दै गएको धनी र गरिब बीचको खाडललाई कम गर्ने र समतामुलक समाजको निर्माण गर्ने।

समावेशी लोकतन्त्र

अर्थ र परिभाषा

समावेशीकरणको अर्थ राजकिय तथा सार्वजनिक मामिलाहरूमा समावेश नगराईएका वा समावेश हुन नसकेका सामाजिक तथा साँस्कृतिक समुह र वर्ग, लिङ्ग तथा क्षेत्रका मानिसहरूलाई विभिन्न उपायद्वारा नीति निर्माण र कार्यान्वयनका तहमा सहभागी हुने अवस्था सृजना गर्नु नै हो। नेपालको सन्दर्भमा दलित, महिला, आदीवासी जनजाति, मुस्लिम, मधेशी, कर्णाली प्रदेश लगायत दुर्गम क्षेत्रका बासिन्दाहरू, वर्गिय रूपमा शोषण र उत्पीडनमा परेको श्रमजीवि वर्ग र आर्थिक रूपले विपन्न समुदायहरू नै समावेशीकरण गरिनु पर्ने पक्ष हुन्। समावेशीकरणका सन्दर्भमा सम्बन्धीत पक्षको पहिचान, प्रतिनिधीत्व र पहुँचको मान्यतालाई आत्मसात गरिनु पर्दछ।

सबै विशेषताहरूको पहिचान

- नेपाल सबै जातजाति, भाषाभाषी र धर्म सँस्कृतिका मानिसहरूको साझा फूलवारी हो भन्ने मान्यता स्थापित गरिनु पर्दछ ।
- राज्यको पहिचान र परिचयमा त्यसको कुनै न कुनै रूपमा प्रभाव देखिनु पर्दछ । जातिय, भाषिक, सामुदायिक र साँस्कृतिक पहिचानका सन्दर्भमा राज्य संवेदनशिल बन्नु पर्दछ ।
- राज्यको निर्माणका सन्दर्भमा सबैका सकारात्मक विशेषताहरूलाई समेट्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्दछ । भाषा, धर्म, सँस्कृति, रिति, परम्परा र भेषभुषा बाह्य रूपमा अनुभूत हुने समुदायको पहिचानका आधार हुन् । राज्यका पहिचान र परिचयमा कुनै न कुनै रूपमा त्यसको प्रभाव देखिनु पर्दछ ।

सबै पहिचानहरूको प्रतिनिधीत्व

- नीति निर्माणको तहमा सबैको समान पहुँचको अवसर उपलब्ध हुनु पर्दछ ।
- यस प्रकारको अवस्थामा सुधार ल्याउनका लागि निर्वाचन प्रणाली र शासनको ढाँचामा परिवर्तन आवश्यक हुन्छ ।
- राज्य सत्ताको सञ्चालनकर्ता राजनीतिक दलहरूले सबै पहिचानको मुद्दालाई सही ढंगले प्रतिनिधीत्व गर्नु पर्दछ ।
- राज्यका विभिन्न अंग र प्रतिनिधीमूलक निकायमा सबैको समान प्रतिनिधीत्वको अवस्था सृजना गरिनु पर्दछ । यसका लागि अहिले देखि नै कार्ययोजना बनाएर काम थाल्नु पर्दछ ।

कार्यान्वयनको तहमा सबैको पहुँच

- नीति निर्माणको तहमा प्रतिनिधीत्वले मात्रै पछि पारिएको वा परेको समुदायको भूमिका राज्यसत्ताको सञ्चालनमा स्थापित हुन सक्दैन । यसका लागि कार्यान्वयनको तहमा पनि उसको भूमिका विस्तार गरिनु पर्दछ ।
- नीति निर्माणको तहमा हुने सहभागिताको तुलनामा कार्यान्वयन तहमा हुने सहभागिताको विशिष्ट चरित्र हुने गर्दछ । त्यसका लागि निश्चित प्रकारको पेशागत र व्यवसायिक दक्षताको आवश्यकता पर्दछ ।
- राज्यसत्ताको विभिन्न अंगहरूमा हुने उसको पहुँच, साधन र श्रोतहरू माथिको उसको पहुँचको अवस्थाले मात्र प्रभावकारी हुन सक्दछ । लोकतन्त्रको संरचनागत र संस्थागत विकासको प्रक्रियामा यस प्रश्नलाई महत्वपूर्ण एजेण्डाका रूपमा अघि बढाउनु पर्दछ ।

प्रस्तावित प्रदेशहरू

१. तमोर प्रदेश

अरुण नदी पूर्वका जिल्लाहरू संखुवासभा, तेह्रथुम, धनकुटा, ताप्लेजुङ, पाँचथर र ईलाम जिल्ला समेतको । यहाँको सबैभन्दा ठुलो जातिय समुह लिम्बु हो र यसको कुल संख्या २४८५३८ (२४ %) रहेको छ । यातायात र भौगोलिक अवस्थिति समेतका हिसावले यस प्रदेशको केन्द्रका रूपमा धनकुटालाई विकास गर्न सकिन्छ ।

२. कोशी प्रदेश

हाल सोलुखुम्बु, ओखलढुंगा, खोटाङ, भोजपुर र उदयपुर समावेश गरिएको कोशी प्रदेशको निर्माण गर्न सकिन्छ । यस प्रदेशको कुल जनसंख्या ९८३७१० रहेको छ । यस प्रदेशको प्रमुख जाती राई जाती रहेको छ । जसको संख्या २६७३८० (२७ %) रहेको छ ।

३. विराट प्रदेश

कोशी नदी पूर्वको मेची नदी पश्चिमको मैदानी भाग र मैदानी भागतिर पानी ढलो भएको भू-भाग एउटा अलग प्रदेश रहनेछ । ऐतिहासिकताका हिसावले उक्त प्रदेशलाई विराट प्रदेश भनिनेछ । उक्त प्रदेशमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको संख्या पछिल्लो जनगणनाका हिसावले २०९७९१० रहेको छ ।

४. जनकपुर प्रदेश

बागमती देखि पूर्व र कोशी देखि पश्चिमको समथर मैदानी क्षेत्र जनकपुर प्रदेशका निर्माण गर्न सकिन्छ । यस प्रदेशमा अन्तर्गत सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा र सप्तरी जिल्ला पर्दछन् । यसको कुल जनसंख्या २९९८८८३ रहेको छ । यस प्रदेशको प्रमुख जातिमा यादव समुदाय पर्दछ । जसको कुल संख्या ५२६९७७ (१७%) रहेको छ ।

५. सिम्रौनगढ प्रदेश

चितवन पूर्व र बागमती पश्चिमको तराई क्षेत्रलाई सिम्रौनगढ प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यस प्रदेशको कुल जनसंख्या १५,९७,८४१ रहेको छ । यस प्रदेशको प्रमुख समुदायमा मुसलमान रहेका छन् । जसको संख्या २५७६४४ (१६%) रहेको छ ।

६. काठमाण्डौं प्रदेश

काठमाण्डौं उपत्यकाका तिन जिल्ला काठमाण्डौं, ललितपुर र भक्तपुरलाई लिएर एउटा प्रदेशको निर्माण गर्न सकिन्छ । पछिल्लो जनगणनाका हिसावले यहाँको कुल जनसंख्या १६२४९५१ रहेको छ । यहाँको प्रमुख जाती समुह नेवार रहेको छ । यसको आफ्नै समृद्ध भाषा र संस्कृति रहेको छ । जसको कुल

संख्या ५८०४७८ (३६%) रहेको छ । राजधानी समेत भएका कारणले यसलाई विशेष क्षेत्रका रूपमा अधि वढाउनुपर्ने हुन्छ ।

७. सुनकोशी प्रदेश

लिखु खोला पश्चिमको सुनकोशी जलाधार क्षेत्रका जिल्लाहरु रापेछाप, दोलखा, सिन्धुपलाञ्चोक, काभ्रे काठमाण्डौ उपत्यकालाई छोडेर बाग्मती जलाधार क्षेत्रको मकवानपुर जिल्लाको पूर्वि भेग र रसुवा, नुवाकोट र सिन्धुली समेतको भु-क्षेत्रलाई समेटेर सुनकोशी प्रदेशको निर्माण गर्न सकिन्छ । यस भु-क्षेत्रमा वासोवास गर्ने मानिसहरुको कुल जनसंख्या १८३९६५० रहेको छ । यस प्रदेशको प्रमुख जाती तामाङ रहेको छ । जसको कुल संख्या ६०६४६६ (३३%) रहेको छ ।

८. नारायणी प्रदेश

त्रिशुली र राप्ती नदीको जलाधार क्षेत्र अन्तर्गतका चितवन, तनहु, धादिङ, गोर्खाको दक्षिणी भेग, मकवानपुरको पश्चिम र नवलपरासीको पूर्वी भेगलाई मिलाईएर नारायणी प्रदेश निर्माण गर्न सकिन्छ । यस प्रकारको प्रदेशको निर्माणले पछि परेको चेपाङ आदीवासी समुदायलाई एउटै भौगोलिक क्षेत्रमा आवद्ध गरी समग्र विकासको योजना अधि वढाउन सहज हुनेछ । यस प्रस्तावित प्रदेश अन्तरगतको कुल आवादी १८५८२४६ रहेको छ ।

९. अन्नपूर्ण प्रदेश

कास्की, मनाङ, मुस्ताङ, लमजुङ र गोर्खाको उत्तरी भेग र कास्की जिल्ला मिलाएर अन्नपूर्ण प्रदेशको निर्माण गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रको कुल जनसंख्या ६७६०९३ रहेको छ । यस प्रदेशको प्रमुख जाती गुरुङ रहेको छ । यसको कुल संख्या १८७५८६ (२८ %) रहेको छ ।

१०. काली गण्डकी प्रदेश

कालिगण्डकी असापासका क्षेत्रहरु म्याग्दी, बाग्लुङ, पर्वत, गुल्मी स्याङ्जा र पाल्पा जिल्ला अन्तर्गतको भु-क्षेत्रलाई कालिगण्डकी प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यस भु-क्षेत्रको कुल जनसंख्या १४२१०१५ रहेको छ । यस क्षेत्रको प्रमुख जातीको रूपमा मगर रहेको छ । जसको कुल संख्या ४०१९६७ (२८%) रहेको छ ।

११. लुम्बिनी प्रदेश

दुम्कीवास पश्चिमको नवलपरासी, रुपन्देही र कपिलवस्तु जिल्लाको भु-क्षेत्रलाई लुम्बिनी प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गतको क्षेत्रको कुल जनसंख्या १५९१०५० रहेको छ । यो क्षेत्रमा

बोलिने प्रमुख भाषा अवधी हो । यस क्षेत्रमा वासोवास गर्ने जातिय समुहमा तराई दलित रहेको छ । जसको संख्या २१८८७० (१४%) रहेको छ ।

१२. राप्ती प्रदेश

राप्ती र बबई नदीको जलाधार क्षेत्रका रूपमा रहेका प्युठान, अर्घाखाची, रोल्पा, सल्यान र दाङ्ग जिल्ला सहितको क्षेत्रलाई राप्ती प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । भौतिक पूर्वाधारका हिसावले यस प्रदेशमा रुकुमलाई राख्नु उपयुक्त हुनेछ । यसका साथै यस प्रदेशमा बाँके जिल्लाको पूर्वोत्तरको दाङ्ग सँग सिमा जोडिएको भागलाई आवद्ध गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यस प्रदेश अन्तर्गतको सल्यान बाहेकको कुल जनसंख्या १०९००२८ रहेको छ । सल्यान अनुमानित संख्यालाई जोड्दा करीव १२ लाख बराबरको जनसंख्या रहेको छ । यस भेकमा सबैभन्दा ठुलो जातिय समुह क्षेत्री हो । जसको कुल जनसंख्या २७५४४ (२५%) रहेको छ ।

१३. कर्णाली प्रदेश

यस अन्तर्गत डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, दैलेख, जाजरकोट, सुर्खेत र रुकुमलाई राख्न सकिन्छ । कालिकोट जिल्ला बाहेकको यहाँको कुल जनसंख्या ९७७९८८ रहेको छ । यहाँको प्रमुख जाती क्षेत्री रहेको छ । जसको संख्या ३९८६३६ (४१%) रहेको छ ।

१४. खप्तड प्रदेश

सुदुर पश्चिमका पहाडी जिल्लाहरु अछाम, डोटी, बझाङ्ग, वाजुरा, दार्चुला, वैतडी र डडेल्धुरा समेतको क्षेत्रलाई खप्तड वा सेती-महाकाली प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा रहेका सात जिल्लाको कुल जनसंख्या ११८३०२१ रहेको छ । कुल जनसंख्याको ५४ % क्षेत्रीहरु रहेका छन् । जसको संख्या ६४१६७९ रहेको छ ।

१५. नयाँ मुलुक वा भावर प्रदेश

नयाँ मुलुक भनेर चिनिने पश्चिम तराईका चार जिल्ला बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरलाई अलग प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । अन्तको भण्डारका रूपमा परिचित यस क्षेत्रको कुल जनसंख्या १७,५८,४६४ रहेको छ । यस प्रदेशको प्रमुख जाति थारु हो । यसको कुल संख्या ६२२०१९(३५%) रहेको छ ।

ड तुलनात्मक अध्ययन

विषय	नेकपा (एमाले)	नेपाली कांग्रेस	नेकपा(माओवादी)	सम्बैधानिक व्यवस्था
शक्तिको आधार	जनआन्दोलन/जनसमर्थन	जनआन्दोलन/ अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन	जनयुद्ध/फ्युजन	जनताको सार्वभौमसत्ता
सम्बिधानसभा	कार्यनीति	सम्भौता	कार्यनीति	राष्ट्रिय संकल्प
राजतन्त्रका वारेमा	लोकतान्त्रिक गणतन्त्र	निरिपेक्ष/सेरेमोनियल	लोकतान्त्रिक गणतन्त्र	निलम्बनको अवस्था
राजतन्त्रको विषयमा निर्णय प्रकृया	जनमत संग्रह	संविधानसभा	राजनीतिक निर्णयवाट	संविधानसभाको पहिलो बैठकको समान्य बहुमतवाट निर्णय गरिने
संविधानसभाका लागि निर्वाचन प्रणाली	समानुपातिक	मिश्रित	मिश्रित	मिश्रित
संविधानसभाका लागि मतपत्र	दुई	एक	दुई	दुई
प्रतिपक्षको व्यवस्था	आवश्यक	आवश्यक	आवश्यक छैन	कुनै व्यवस्था छैन
संघियता कस्तो ?	प्रादेशिक	अनिश्चित/क्षेत्रिय	जातिय र क्षेत्रिय	संविधानसभावाट
आत्मनिर्णयको अधिकार	आत्मविकासको सन्दर्भमा	विपक्षमा	पृथक हुने अधिकार सहित	संविधानसभावाट
भाषा	बहुभाषा नीति	भाषिक संरक्षण	बहुभाषा नीति	नेपाली र अन्य
कति प्रदेश	नीतिगत निर्णय	अहिलेसम्म केही छैन	नौ जातिय र क्षेत्रिय स्वशासन	संविधानसभावाट
सेना	लोकतान्त्रिक पुनर्गठन	सुधार	फ्युजन	यथास्थिति
प्रशासनयन्त्र	लोकतान्त्रिक पुनर्गठन	सुधार	फ्युजन	यथास्थिति

२. माओवादीद्वारा प्रस्ताव गरिएको स्वायत्त प्रदेश र जिल्लाहरु:

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	किराँत प्रदेश	ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, इलाम, तेह्रथुम, धनकुटा, संखुवासभा, ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु, खोटाङ्ग, भोजपुर	११

		र उदयपुर ।	
२.	मधेश प्रदेश	भापा, मोरङ्ग, सुनसरी, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन, नवलपरासी, रुपन्देही र कपिलवस्तु ।	१५
३.	मगराँत प्रदेश	म्याग्दी, गुल्मी, पाल्पा, अर्घाखाँची, प्यूठान, रोल्पा, रुकुम, सल्यान र वाग्लुङ्ग ।	९
४.	तमुवान प्रदेश	मुस्ताङ्ग, मनाङ्ग, लमजुङ्ग, गोर्खा, तनहुँ, स्याङ्जा, पर्वत र कास्की ।	८
५.	तम्बासालिङ्ग प्रदेश	रामेछाप, दोलखा, सिन्धुपलाञ्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, रसुवा, धादिङ्ग, नुवाकोट र सिन्धुली ।	९
६.	नेवाः प्रदेश	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर ।	३
७.	थारुवान प्रदेश	दाङ्ग, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर ।	५
८.	भेरी कर्णाली प्रदेश	जुम्ला, हुम्ला, डोल्पा, मुगु, कालिकोट, जाजरकोट, दैलेख र सुर्खेत ।	८
९.	सेती महाकाली प्रदेश	डोटी, अछाम, बझाङ्ग, बाजुरा, बैतडी, डडेल्धुरा र दार्चुला ।	७

३. गोविन्द न्यौपानेद्वारा प्रस्तुत गरिएको प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	किराँत प्रदेश	ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, इलाम, तेह्रथुम, धनकुटा, संखुवासभा, ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु, खोटाङ्ग, भोजपुर र उदयपुर ।	११
२.	विनयपुर प्रदेश	भापा, मोरङ्ग र सुनसरी	३
३.	मिथिला प्रदेश	सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही	५
४.	लुम्बिनी प्रदेश	बारा, पर्सा, रौतहट, चितवन, नवलपरासी र रुपन्देही	६
५.	कपिलवस्तु प्रदेश	कपिलवस्तु, दाङ्ग, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर	६
६.	तम्बासालिङ्ग प्रदेश	रामेछाप, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, रसुवा, धादिङ्ग, मकवानपुर र सिन्धुली	९
७.	नेवाः प्रदेश	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर	३
८.	तमु मगराँत प्रदेश	कास्की, लमजुङ्ग, मनाङ्ग, गोर्खा, मुस्ताङ्ग, पाल्पा, तनहुँ, स्याङ्जा र म्याग्दी	९
९.	पुर्व खसान प्रदेश	रोल्पा, रुकुम, सल्यान, अर्घाखाँची, गुल्मी, बाग्लुङ्ग, प्यूठान, डोल्पा र पर्वत	९
१०.	मध्य खसान प्रदेश	जाजरकोट, सुर्खेत, दैलेख, जुम्ला, हुम्ला, मुगु, कालिकोट	७
११.	पश्चिम खसान प्रदेश	दार्चुला, बैतडी, डोटी, बझाङ्ग, बाजुरा, डडेल्धुरा र	७

		अछाम	
--	--	------	--

४. कुमार योजनद्वारा प्रस्तुत गरिएको प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	किराँत प्रदेश	ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, इलाम, तेह्रथुम, सोलुखुम्बु, खोटाङ्ग, संखुवासभा, भोजपुर,	११
२.	तामाङ्ग प्रदेश	काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपलाञ्चोक, रसुवा, मकवानपुर, नुवाकोट, धादिङ्ग, रामेछाप, दोलखा र सिन्धुली	९
३.	नेवार प्रदेश	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर	३
४.	तमुवान प्रदेश	कास्की, लमजुङ्ग, मनाङ्ग, गोर्खा, मुस्ताङ्ग, र डोल्पा	६
५.	मगराँत प्रदेश	म्याग्दी, बाग्लुङ्ग, रोल्पा, रुकुम, अर्घाखाँची, गुल्मी, प्युठान, पाल्पा, तनहु, स्याङ्जा र पर्वत	११
६.	थारुवान प्रदेश	दाङ्ग, देउखुरी, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र कपिलवस्तु	७
७.	जडान प्रदेश (हिमाली क्षेत्र)	हुम्ला, जुम्ला, मुगु, कालिकोट, दार्चुला, बझाङ्ग र बाजुरा	७
८.	खसान प्रदेश	जाजरकोट, सुर्खेत, दैलेख, अछाम, डोटी, डडेल्धुरा, बैटडी र सल्यान	८
९.	मैथिली भाषिक प्रदेश	सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा र सप्तरी	५
१०.	भोजपुरी भाषिक प्रदेश	नवलपरासी, रुपन्देही, चितवन, पर्सा, वारा र रौतहट	६
११.	कोचिला प्रदेश	सुनसरी, मोरङ्ग र झापा	३

५. के.वि.गुरुङ्गको प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	लिम्बुवान क्षेत्र	ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, तेह्रथुम र इलाम	४
२.	खुम्बुवान क्षेत्र	सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ्ग, भोजपुर, संखुवासभा, धनकुटा, र उदयपुर	७
३.	ताम्बासालिङ्ग क्षेत्र	रसुवा, धादिङ्ग, नुवाकोट, सिन्धुपलाञ्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, दोलखा, रामेछाप, मकवानपुर र सिन्धुली	९
४.	नेवार क्षेत्र	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर	३
५.	मैथिली थारु क्षेत्र	बारा, पर्सा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा, सप्तरी, मोरङ्ग, सुनसरी र झापा	११

६.	तमु (गुरुङ्ग) क्षेत्र	कास्की, लमजुङ्ग, गोर्खा, मनाङ्ग र मुस्ताङ्ग,	५
७.	मगर क्षेत्र	स्याङ्जा, तनहु, पाल्पा, पर्वत, म्याग्दी, बाग्लुङ्ग, गुल्मी, अर्घाखाँची, प्युठान र रोल्पा	१०
८.	पश्चिम खसान क्षेत्र	हुम्ला, जुम्ला, मुगु, कालिकोट, दैलेख, जाजरकोट, डोल्पा, सल्यान र रुकुम	९
९.	सुदुर पश्चिम खसान क्षेत्र	डोटी, अछाम, डडेल्धुरा, बैतडी, बझाङ्ग, बाजुरा र दार्चुला	७
१०.	थारुहट क्षेत्र	बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, दाङ्ग र देउखुरी	६
११.	थारु भोजपुरी क्षेत्र	कपिलवस्तु, रुपन्देही, नवलपरासी र चितवन	४

६. अमरेश नारायण भाद्वारा प्रस्तुत प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	मिथिला प्रदेश	भापा, मोरङ्ग, सुनसरी, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, वारा, सिमरौनगढ क्षेत्र, इलाम र उदयपुरको दक्षिणी क्षेत्र	१३
२.	भोजपुर प्रदेश	वारा जिल्लाको बाँकी क्षेत्र, पर्सा, चितवनको दक्षिणी भाग, नवलपरासी र रुपन्देही	५
३.	अवधी प्रदेश	कपिलवस्तु, दाङ्ग, बाँके, बर्दियाको दक्षिणी भाग	४
४.	थारु प्रदेश	दाङ्ग, बाँके र बर्दियाको उत्तरी भाग, कैलाली कञ्चनपुर, सल्यानको केही क्षेत्र र सुर्खेतको केही क्षेत्र	७
५.	महाकाली कर्णाली प्रदेश	डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला, बझाङ्ग, डोटी, अछाम, दैलेख, जाजरकोट, कालिकोट, जुम्ला, बाजुरा, हुम्ला, मुगु र सुर्खेत तथा सल्यानको बाँकी क्षेत्र	१५
६.	तमुवान प्रदेश	डोल्पा, मुस्ताङ्ग, मनाङ्ग, कास्की, लमजुङ्ग र गोर्खा	६
७.	मगराँत प्रदेश	म्याग्दी, रुकुम, डोल्पा, बाग्लुङ्ग, प्युठान, अर्घाखाँची, गुल्मी, पाल्पा, पर्वत, स्याङ्जा र तनहु	११
८.	तामाङ्ग प्रदेश	मकवानपुर, सिन्धुली, धादिङ्ग, नुवाकोट, रसुवा, सिन्धुपाञ्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, रामेछाप, दोलखा र चितवनको उत्तरी क्षेत्र	१०
९.	किराँत प्रदेश	उदयपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र, धनकुटा, ओखलढुङ्गा, खोटाङ्ग, भोजपुर, पाँचथर, सोलुखुम्बु, संखुवासभा, ताप्लेजुङ्ग र इलाम	११
१०.	नेवार प्रदेश	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर	३

७. राजेन्द्र श्रेष्ठको प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	याकथुङ्ग प्रदेश	ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, इलाम, तेह्रथुम, संखुवासभा र धनकुटा	६
२.	खुम्बु प्रदेश	सोलुखुम्बु, खोटाङ्ग, भोजपुर, उदयपुर र ओखलढुङ्गा	५
३.	शेसान्त प्रदेश	तम्बासालिङ्ग, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, रसुवा, धादिङ्ग, नुवाकोट, मकवानपुर, दोलखा, रामेछाप र सिन्धुली	१०
४.	नेपाल मण्डल प्रदेश	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर	३
५.	तमु गण्डक प्रदेश	मनाङ्ग, मुस्ताङ्ग, गोर्खा, लमजुङ्ग र कास्की	५
६.	मगर गण्डक प्रदेश	तनहु, स्याङ्जा, पर्वत, म्याग्दी, बाग्लुङ्ग, पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, प्युठान, रोल्पा र रुकुम	११
७.	भेरी प्रदेश	सल्यान, जाजरकोट, सुर्खेत, दैलेख, अछाम र कालिकोट	६
८.	कर्णाली प्रदेश	हुम्ला, मुगु, डोल्पा, जुम्ला र बाजुरा	५
९.	कोशी प्रदेश	भापा, मोरङ्ग र सुनसरी	३
१०.	जनकपुर (मिथिला) प्रदेश	सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही	५
११.	भोजपुर (समरौन) प्रदेश	बारा, पर्सा, रौतहट र चितवन	४
१२.	गौतमवृद्धपुर (अवधी) प्रदेश	कपिलवस्तु, रुपन्देही र नवलपरासी	३
१३.	थरुहट प्रदेश	बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र दाङ्ग	५
१४.	महाकाली प्रदेश	बझाङ्ग, बाजुरा, डोटी, बैतडी, दार्चुला र डडेल्धुरा	६

८. नेपाल सदभावना पार्टीद्वारा अगाडी सारिएको प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु
१.	पुर्वी पहाडी प्रदेश	पुर्वी पहाडी जिल्लाहरु,
२.	मध्य पहाडी प्रदेश	काठमाण्डौ केन्द्रित र यसका छिमेकी जिल्लाहरु,
३.	पश्चिमी पहाडी प्रदेश	मध्य पहाडी प्रदेश एवम् पश्चिमका पहाडी जिल्लाहरु,
४.	पुर्वी तराई प्रदेश	गण्डकी नदि देखि पुर्वका ५ तराईका जिल्लाहरु,
५.	पश्चिमी तराई प्रदेश	गण्डकी नदी देखि पश्चिमका सम्पूर्ण तराईका जिल्लाहरु ।

९. के.एस.वोहोराद्वारा प्रस्तावित प्रस्ताव :

क्र.सं	स्वायत्त प्रदेश	जिल्लाहरु	संख्या
१.	अरुण प्रदेश	ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, इलाम, तेह्रथुम, धनकुटा, संखुवासभा, भापा, मोरङ्ग र सुनसरी	९
२.	सगरमाथा प्रदेश	ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु, खोटाङ्ग, भोजपुर र उदयपुर	५
३.	मिथिला प्रदेश	सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट,	

		बारा र पर्सा	
४.	त्रिशुली प्रदेश	रामेछाप, दोलखा, सिन्धुपलाञ्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, रसुवा, नुवाकोट र धादिङ्ग	८
५.	बागमती प्रदेश	काठमाण्डौ, ललितपुर र भक्तपुर	३
६.	गण्डकी प्रदेश	मुस्ताङ्ग, मनाङ्ग, लमजुङ्ग, गोर्खा, तनहुँ, स्याङ्जा, पर्वत र कास्की	८
७.	लुम्बिनी प्रदेश	चितवन, मकवानपुर, नवलपरासी, रुपन्देही र कपिलवस्तु	५
८.	धौलागिरी प्रदेश	म्याग्दी, गुल्मी, पाल्पा, अर्घाखाँची, प्यूठान, रोल्पा, रुकुम, सल्यान, डोल्पा र बागलुङ्ग	१०
९.	पश्चिम तराई प्रदेश	दाङ्ग, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर	५
१०.	कर्णाली प्रदेश	जुम्ला, हुम्ला, मुगु, कालिकोट, जाजरकोट, दैलेख र सुर्खेत ।	७
११.	महाकाली प्रदेश	डोटी, अछाम, बझाङ्ग, बाजुरा, बैतडी, डडेल्धुरा र दार्चुला ।	७

१०. अर्जुनप्रसाद पोखरेलद्वारा प्रस्तुत प्रस्ताव :

क्र.सं	प्रदेश	प्रस्तावित क्षेत्रहरु	संख्या
१.	महाकाली राज्य प्रदेश	महाकाली अञ्चल र सेती अञ्चलका भु-भागहरु	
२.	कर्णाली राज्य प्रदेश	भेरी र कर्णाली अञ्चलका भु-भागहरु	
३.	राप्ति राज्य प्रदेश	राप्ति र धौलागिरी अञ्चलका भु-भागहरु	
४.	गण्डकी राज्य प्रदेश	गण्डकी र लुम्बिनी अञ्चलका भु-भागहरु	
५.	बागमती राज्य प्रदेश	नारायणी र बागमती अञ्चलका भु-भागहरु	
६.	मिथिला राज्य प्रदेश	जनकपुर अञ्चल पुरै र सगरमाथा अञ्चलका केही भागहरु	
७.	कोशी राज्य प्रदेश	कोशी अञ्चल पुरै र सगरमाथा अञ्चलका केही भागहरु	
८.	मेची राज्य प्रदेश	मेची अञ्चलको पुरा भाग	

११. जनजाती पार्टीको प्रस्ताव :

क्र.सं	प्रदेश	प्रस्तावित क्षेत्रहरु	संख्या
१.	महाकाली राज्य प्रदेश	महाकाली अञ्चल र सेती अञ्चलका भु-भागहरु	
२.	कर्णाली राज्य प्रदेश	भेरी र कर्णाली अञ्चलका भु-भागहरु	
३.	राप्ति राज्य प्रदेश	राप्ति र धौलागिरी अञ्चलका भु-भागहरु	
४.	गण्डकी राज्य प्रदेश	गण्डकी र लुम्बिनी अञ्चलका भु-भागहरु	
५.	बागमती राज्य प्रदेश	नारायणी र बागमती अञ्चलका भु-भागहरु	
६.	मिथिला राज्य प्रदेश	जनकपुर अञ्चल पुरै र सगरमाथा अञ्चलका केही	

		भागहरु	
७.	कोशी राज्य प्रदेश	कोशी अञ्चल पुरै र सगरमाथा अञ्चलका केही भागहरु	
८.	मेची राज्य प्रदेश	मेची अञ्चलको पुरै भाग	

१२. किराँत वर्कस् पार्टीको प्रस्ताव :

क्र.सं	प्रदेश	प्रस्तावित क्षेत्रहरु	संख्या
१.	महाकाली राज्य प्रदेश	महाकाली अञ्चल र सेती अञ्चलका भु-भागहरु	
२.	कर्णाली राज्य प्रदेश	भेरी र कर्णाली अञ्चलका भु-भागहरु	
३.	राप्ति राज्य प्रदेश	राप्ति र धौलागिरी अञ्चलका भु-भागहरु	
४.	गण्डकी राज्य प्रदेश	गण्डकी र लुम्बिनी अञ्चलका भु-भागहरु	
५.	बागमती राज्य प्रदेश	नारायणी र बागमती अञ्चलका भु-भागहरु	
६.	मिथिला राज्य प्रदेश	जनकपुर अञ्चल पुरै र सगरमाथा अञ्चलका केही भागहरु	
७.	कोशी राज्य प्रदेश	कोशी अञ्चल पुरै र सगरमाथा अञ्चलका केही भागहरु	
८.	मेची राज्य प्रदेश	मेची अञ्चलको पुरै भाग	